

Religije u Istri tijekom principata

Matika, Dolores

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:873772>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-20**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

DOLORES MATIKA

RELIGIJE U ISTRI TIJEKOM PRINCIPATA

Diplomski rad

Pula, ožujak, 2018.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest

DOLORES MATIKA

RELIGIJE U ISTRI TIJEKOM PRINCIPATA

Diplomski rad

JMBAG: 0303030136, redoviti student
Studijski smjer: povijest

Znanstveno područje: humanističke znanosti
Znanstveno polje: povijest
Znanstvena grana: stara povijest

Mentor: prof. dr. sc. Robert Matijašić
Sumentor: dr. sc. Davor Bulić, poslijedoktorand

Pula, ožujak, 2018.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Dolores Matika, kandidat za magistra povijesti ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli, ožujka, 2018. godine

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Dolores Matika dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrileu Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da se mojim diplomskim radom pod nazivom RELIGIJE U ISTRI TIJEKOM PRINCIPATA koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.
Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli _____ (datum)

Potpis

Zahvale

Zahvaljujem prof. dr. sc. Robertu Matijašiću na prihvatanju mentorstva, stručnim savjetima i komentarima te pomoći prilikom pisanja ovoga rada, ali i tijekom studija.

Zahvaljujem dr. sc. Davoru Buliću, poslijedoktorandu, na prihvatanju mentorstva, stručnim savjetima i komentarima te na velikoj pomoći i strpljenju prilikom pisanja ovoga rada, ali i tijekom studija.

SADRŽAJ

1. UVOD	8
1.1. Izvori i povijest istraživanja	10
1.2. Kratki pregled povijesti Istre u principatu	11
1.2.1. Municipalizacija	13
1.2.1.1. Osnivanje kolonija rimskih građana	14
1.2.1.2. Municipiji	15
2. RIMSKA RELIGIJA U ISTRI	17
2.1. Hramski kompleksi u urbanim centrima	18
2.1.1. Hramovi na ruralnom području	26
2.1.2. Religijska ikonografija foruma	28
2.2. Vrhovno božanstvo Jupiter	31
2.3. Minerva	35
2.4. Tera Mater i Histrija	38
2.5. Herkul, zaštitnik kolonije Pole	40
2.6. Agrarna božanstva	44
2.6.1. Liber	44
2.6.2. Silvan	47
2.7. Ostala rimska božanstva	49
3. CARSKI KULT	55
3.1. Svećenici carskog kulta	57
3.2. Carski kult u Istri	59
4. AUTOHTONA BOŽANSTVA U ISTRI	67
4.1. Autohtona božanstva u liburnijskoj Istri	68
4.2. Autohtona božanstva u italskom dijelu Istre	74
4.2.1. Autohtona božanstva prirodnih pojava	79

4.2.2. Muško božanstvo Melosok	80
5. ORIJENTALNE RELIGIJE	84
5.1. Velika Majka	85
5.1.1. Kult Atisa	88
5.1.2. Kolegij dendrofora.....	91
5.2. Kult egipatske božice Izide	93
5.3. Mitraizam na istarskom području.....	95
6. OMJER ZASTUPLJENOSTI RELIGIJA PREMA EPIGRAFSKIM NALAZIMA I SITNOJ PLASTICI.....	100
7. ZAKLJUČAK.....	104
8. LITERATURA.....	108
9. POPIS PRILOGA	117
9.1. Popis slika	117
9.2. Popis grafikona.....	119
9.3. Popis karte	119
10. SAŽETCI	120
10.1. Sažetak	120
10.2. Summary.....	121

1. UVOD

Rimska je religija bila politeistička religija čija povijest obuhvaća razdoblje od 8. st. pr. Kr. do 5. st. kada kršćanstvo postaje glavna monoteistička religija Carstva. Također, bila je usko povezana s državom, a od samih njezinih početaka pod stranim utjecajima. Rimska je religija bila antropomorfna te je jedna od njezinih karakteristika bila asimilacija rimskih božanstva sa stranim božanstvima.¹ Bila je usko povezana uz grčku religiju. Prema legendi, osnutak je grada Rima usko povezan s djelovanjem bogova. Osnutak se grada povezuje s trojanskim junakom Enejom koji je bio Venerin sin te je bio povezan s bogovima, dok su Romul i Rem bili sinovi boga Marsa.² Osvajanjem Grčke, Rimljani su postupno preuzimali grčke bogove te su s *interpretatio romana* i latiniziranjem imena, grčki bogovi postali rimski. Za razliku od Grka, Rimljani su bogovima pripisivali točno određenu funkciju, a ne personifikaciju.³ Širenjem rimske države, isprva duž Apeninskog poluotoka, a kasnije i područjima koja su okruživala Sredozemlje, širila se i rimska religija. Glavne su sastavnice rimske religije bile: službena rimska, autohtona u provincijama te orijentalni kultovi. Rimska je vlast dozvoljavala štovanje i ostalih religija, ali prvenstveno štovanje rimske, kao glavne religije. Zbog sličnih je karakteristika i razrađenog panteona dozvoljavala i štovanje autohtonih religija u provincijama.

Tema rada obuhvaća proučavanje religije na području Istre tijekom principata. Principat je razdoblje od 27. g. pr. Kr. do dolaska Dioklecijana na vlast, 284. godine. Tijekom principata su bile zastupljene tri religije: grčko/rimska, autohtona i orijentalne. Iako se kršćanska religija i u Istri vjerojatno štovala u sklopu manjih zajednica u vrijeme kasnog principata, arheološki i povijesni izvori su za navedeno razdoblje neznatni. Stoga ova monoteistička religija nije predmet rasprave u radu. Također, rad obuhvaća Istru kao županiju koja se nalazi u sastavu suverene Republike Hrvatske, a ne antičku Istru, odnosno Histriju koja je obuhvaćala još i dio teritorija današnje Slovenije i Italije.

Cilj rada je pokušati na temelju arheoloških nalaza, odnosno relevantne i dostupne literature, prikazati pregled triju najzastupljenijih religija u Istri tijekom principata te istražiti njihovu prostornu zastupljenost na poluotoku. Također, pokušati

¹Giunio, 2011: 1.

²Povijest svijeta (ur. Vladimir Brodnjak), 1990: 235-237.

³Smith, 1998: 108-110.

prikazati pojedina božanstva, koja su bila štovana na poluotoku te odrediti u kojoj su mjeri štovana. Zbog toga jer se do sada nitko od istraživača nije detaljnije bavio carskim kultom na području istarskog dijela Desete italske regije, jedan od ciljeva rada je analizirati i sistematizirati saznanja o carskom kultu u Istri.

Radnja je podijeljena na sedam poglavlja. Uvodni dio sadržava izvore i povijest istraživanja, a nakon toga slijedi kratak povijesni pregled Istre u principatu, da bi se dobio uvid u političku, gospodarsku i kulturnu situaciju na poluotoku. Ujedno će čitatelju omogućiti lakše shvaćanje zašto su se možda pojedina božanstva više ili manje štovala na određenom području te zašto su bile paralelno zastupljene tri religije na istarskom području. U drugom se poglavlju obrađuju hramski kompleksi u urbanim centrima i ruralnom području te religijska ikonografija foruma. U istom se poglavlju obrađuju najvažnija rimska božanstva kao i ona u manjoj mjeri zastupljena na istarskom poluotoku. Dio je rimske religije i carski kult, koji je obrađen u trećem poglavlju. Na početku se poglavlja nalazi kratak pregled carskog kulta te svećenika zaduženih za carski kult, čime je istaknut religiozni i politički značaj ovog kulta. U četvrtom je poglavlju obrađena autohtona religija, koja je bila vrlo ukorijenjena, naročito na istarskom području Liburnije, ali i na jugu Istre. Također, u posebnom je podnaslovu obrađeno i jedino do sada poznato muško autohtono božanstvo Melosok, koji se najvjerojatnije štovao podzemno. U petom se poglavlju obrađuju orijentalne religije, koje su bile vrlo popularne u 2. i 3. stoljeću. U šestom se poglavlju analizira prostorna distribucija nalaza epigrafskih spomenika sa spomenom božanstva triju religija. Također, analizirana je i prostorna zastupljenost sitne plastike, koja je pripadala kućnim lararijima. Nakon zaključka slijedi popis korištenih bibliografskih referenci te popis priloga i sažetak.

1.1. Izvori i povijest istraživanja

Proučavanje antičkih religija i kultova zahvaća multidisciplinarni pristup, od arheologije, povijesti, povijesti umjetnosti do epigrafije i ostalih srodnih znanosti. Za proučavanje su antike, osim antičkih pisaca, vrlo važni materijalni izvori. Među materijalnim su ostacima osobito važni natpisi jer su upravo oni prvorazredni izvori za poznavanje raznih aspekata života stare povijesti pa tako i religija i kultova. Na natpisima su zabilježeni različiti podatci, primjerice dedikanata, božanstva, careva i drugo.

Znanstveni je interes za antičke religije i kultove na području Hrvatske vrlo veliki te korijeni istraživanja sežu u 19. stoljeće. Najveći doprinos hrvatskoj antičkoj historiografiji o religijama i kultovima, pridonijeli su svojim radom Branimir Gabričević, Duje Rendić-Miočević, Marin Zaninović, Petar Selem, Nenad Cambi, Julian Medini, Vesna Girardi Jurkić, Mirjana Sanader, Željko Miletić, Kornelija Apio Giunio, Anamarija Kurilić, Miroslav Glavičić, Boris Olujić, Inga Vilogorac Brčić, Ivana Jadrić-Kučan i Silvija Bekavac.⁴ Najviše je sakupljene, obrađene i publicirane građe vezano za istočnu jadransku obalu, naročito za provinciju Dalmaciju. Brojnim su istraživačima, od sredine prošlog stoljeća do danas, religije i kultovi u provinciji Dalmaciji bile predmet istraživanja. Kao prilog tome ukazujem na nedavno obranjene doktorske disertacije Ivane Jadrić-Kučan iz 2011. g. pod naslovom *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Kornelije Apio Giunio iz 2011. g. pod naslovom *Svećenici i svećeničke organizacije u rimskoj provinciji Dalmaciji* te Silvije Bekavac iz 2015. g. pod naslovom *Rimska religija i kultovi u društvenoj strukturi pretkršćanske Salone*. Autorice temi pristupaju na suvremeniji način te donose nove činjenice.

Istra je još od 19. st. bila privlačna arheolozima i konzervatorima za istraživanje. Veliki su doprinos dali Pietro Kandler i Anton Gnirs, koji su postavili temelje za daljnja istraživanja, naročito rimske ruralne arhitekture. Iako počeci istraživanja sežu u 19. st., interesi za religije i kultove na području Istre postoje, ali ne u onom intenzitetu kao na području provincije Dalmacije. Historiografija je druge polovice 19. i prve polovice 20. st. postavila temelje istraživanja religija i kultova u Istri. Starijim istraživačima pripadaju: Andrea Amoroso, Pietro Sticotti, Bruna Forlati Tamaro, Mario Mirabella Roberti i Attilio Degrassi.⁵ Njihov je rad nastavila Vesna

⁴Bibliografske jedinice za navedene autore vidi u: Potrebica, 2008: 113-220.

⁵Detaljnije o ovim istraživačima i njihovim bibliografskim referencama vidi u: Girardi Jurkić, 2005: 9-11.

Girardi Jurkić koja se jedina u novije doba intenzivno bavila tom problematikom. Objavila je veliki broj radova, koji govore o autohtonim i orijentalnim kultovima, rimskoj religiji i carskom kultu. Svoja je istraživanja objedinila u knjigu *Duhovna kultura antičke Istre, Knjiga I.: Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, objavljenoj 2005. godine. Osim Girardi Jurkić, nekoliko su članaka na tu temu objavili i Robert Matijašić, Kristina Džin i Alka Starac te ih svakako treba spomenuti kada se govori o religijama i kultovima. Osim toga, popis natpisa, koji su prvorazredan izvor za proučavanje religija i kultova, prvi donosi Theodor Mommsen u *Corpus inscriptionum Latinarum*, 1872-1877. g., potom Attilio Degrassi i Bruna Forlatti Tamaro u *Inscriptiones Italiae*, Vol. X, Regio X, fasc. I i fasc. II iz 1934. i 1947. g., te Ana i Jaroslav Šašel u *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, 1963., 1978. i 1986. godine. Također, u Istri je 1997. g. održano 3. Međunarodno arheološko savjetovanje, tematski posvećeno carskom kultu na istočnom Jadranu i 2004. g. 10. Međunarodno arheološko savjetovanje, posvećeno kultovima i vjerovanjima od prapovijesti do srednjega vijeka.

1.2. Kratki pregled povijesti Istre u principatu

Histri se u literarnim izvorima spominju još od 6. st. pr. Kr. kod grčkih putopisaca i geografa.⁶ Ratove Histra i Rimljana opisuje Tit Livije, rimski pisac i povjesničar u djelu *Ab urbe condita* (Od osnivanja grada Rima).⁷ Prvi se histarski rat dogodio 221. g. pr. Kr., a prema Apijanu povod je bio što su Histri pljačkali rimske lađe koje su prevozile žito.⁸ Drugi je histarski rat započeo 178., a završio je u proljeće 177. g. pr. Kr., padom Nezakcija zajedno s Mutilom i Faverijom,⁹ iako se ni danas pouzdano ne zna njihov smještaj. Međutim, Rimljani su u potpunosti pobijedili Histre 129. g. pr. Kr. pod vodstvom konzula Gaja Sempronija Tuditana.¹⁰ Nakon toga nema vijesti o Istri sve do osnivanja kolonija u 1. st. pr. Kr. u vrijeme Cezara. Kolonija je *Tergeste* osnovana zbog vojno-političkog značenja za razliku od kolonija Pole i Parentija, koje su osnovane zbog agrarnoga značaja. Dolaskom Rimljana dolazi do početka romanizacije. Rimljani su sa sobom donijeli svoje običaje od urbanizacije,

⁶Križman, 1997: 30.

⁷Nažalost, izgubljena je 20. knjiga koja opisuje Prvi histarski rat 221. g. pr. Kr. i 59. knjiga koja opisuje četvrti pohod protiv Histra, 129. g. pr. Kr. (Križman, 1997: 172).

⁸App. *Ilyr.*, 8, 9; Križman, 1997: 112-113; Starac, 2002: 5-6; Matijašić, 2009: 93.

⁹Liv. 41, 2.

¹⁰Plin. *N. H.* 3, 129; Križman, 1997: 198-201; Starac, 2002: 8-9, 12; Matijašić, 2009: 117-118.

religije, podjele zemljišta na centurije, gospodarskog i političkog života.¹¹ Kolonije Pola (*Pola*) i Parentij (*Parentium*) osnovane su u isto vrijeme te su imale i isti raster zemljišnoga promjera i diobe, a veličina je centurijacije iznosila 20 x 20 akta. Smatra se da je u oba agera centurijacija napravljena odjednom, što nije bio čest slučaj kod Rimljana. Upravo je Limski kanal činio granicu između dva agera.¹² Osim gore navedenih kolonija i municipija Nazakcija, u Istri su postojala još dva važna grada, koja su pripadala provinciji Dalmaciji, a to su: Albona ili Alvona (*Alvona*), to jest Labin i Flanona (*Flanona*), to jest Plomin koji su imali status municipija.¹³

Početak je principata došlo do premještanja sjeveroistočne granice Italije s rijeke Rižane na rijeku Rašu. Među znanstvenicima je bilo diskusija i polemika o tome kada je točno došlo do pomicanja granice i zašto. Postavljalo se pitanje je li to učinjeno za Agripina života ili nakon njegove smrti. Bilo je pitanje je li to učinjeno između 4. i 14. g. ili između 18. i 12. g. pr. Krista. Iz Plinijeva se podatka vidi da je granica premještena u vrijeme Agripina života, odnosno prije 12. g. pr. Kr., vjerojatno između 18. i 12. g. pr. Kr. te se smatra da su razlozi bili vojno-strateški.¹⁴ No, jedan je od motiva bio taj što su bogati senatori imali veliki broj posjeda u Istri. Također, važno je naglasiti da upravo priključivanjem Histrije Italiji ona dobiva povlastice, a najvažnija je da su stanovnici oslobođeni plaćanja tributa. Italija je bila zbog administrativnih razloga podijeljena na jedanaest regija, a Histrija je pripala u *Regio X.* potom će se u vrijeme vladavine Aurelijana nazivati *Venetia et Histria*, prema dva glavna područja koja je ova regija objedinjavala.¹⁵

U vrijeme vladavine cara Augusta, Histrija doživljava procvat u graditeljstvu i urbanizmu. Tada su sagrađeni najljepši spomenici Pule, od Augustova hrama, amfiteatra, slavoluka Sergijevaca, rimskih kazališta i drugih. Već je spomenuto da su senatorske obitelji imale svoje posjede na istarskom tlu i to u ruralnim područjima gdje su bile rustične vile (*villae rusticae*).¹⁶ Dva su osnovna tipa vila: one luksuznog karaktera, smještene uz morsku obalu (*villae maritimae*) te vile namijenjene za proizvodnju i kombinaciju tih dvaju tipova. Na području Istre postoji više od 250 vila, a

¹¹Starac, 1999a: 34, 35; Starac, 2002: 67-68.

¹²Bulić, 2012: 52, 55.

¹³Starac, 2000: 76-77.

¹⁴Plin. *N. H.* 3, 150; Starac, 1999: 57-58.

¹⁵Starac, 1999a: 58-61.

¹⁶Definiciju rustične vile vidi u: Matijašić, 1998: 101.

najviše na porečkome i pulskome ageru.¹⁷

Osnovna je gospodarska djelatnost u Istri bila proizvodnja maslinovog ulja i vina, što dokazuju arheološki ostaci. Stanovništvo je Istre uzgajalo žitarice, voće i povrće, ali su se bavili i lovom i ribolovom te uzgojem školjaka, to jest uzgajali su ono što im je bilo potrebno za svakodnevni život. Osim toga, značajnu ulogu imalo je i dobivanje soli iz morske vode.¹⁸ U Istri su, također, bile prisutne i dvije figline, to jest keramičarske radionice, u Fažani koja je bila u vlasništvu Gaja Lekanija Basa te u Loronu u vlasništvu senatorske obitelji Statilija, zatim Kalvije Krispinile, a kasnije u posjedu careva.¹⁹ Postoje mišljenja da je na istarskom poluotoku djelovala fulonika (*fullonica*) radionica za preradu i bojanje vune u vlasništvu Gaja Julija Krisogona na sjevernoj obali pulskoga zaljeva te na Brijunima.²⁰ Trgovina je, također, bila prisutna, a najviše se izvozilo maslinovo ulje i to morskim putem, uz zapadnu obalu, a danas se na nekim mjestima vide ostaci pristaništa i zaštitnih lukobrana. Cestovne su komunikacije bile prisutne u Istri, a najpoznatija je cesta bila *via Flavia*, koja je povezivala Tergeste, Parentij i Polu. Potom je iz Pole kroz Nezakcij, preko Raše, Alvone, Flanone išla druga cesta za Tarsatiku. Također, gušće je bila naseljena zapadna obala Istre od istočne te obala od unutrašnjosti Istre što ukazuju i ostaci ruralne arhitekture.²¹

1.2.1. Municipalizacija

U rimskom svijetu termin municipalizacija označava proces stjecanja samoupravnih ili autonomnih ovlasti pojedinih naselja uslijed kojih stanovnici dotičnih naselja stječu municipalitet, odnosno udio u rimskom građanstvu. Stanovnici kolonija rimskih građana uživaju punopravno rimsko građansko pravo i u kolonije se redovito naseljavaju rimski građani, uglavnom iz Italije. S druge strane, stanovnici municipija su po podrijetlu autohtoni stanovnici, žitelji predrimskih naselja, koji stjecanjem municipaliteta dobivaju pravo uživanja ograničenog rimskog građanskog prava. Dodjeljivanje municipaliteta autohtonim zajednicama bilo je glavno sredstvo

¹⁷Matijašić, 1998: 101-104, 107-108, 115.

¹⁸Matijašić, 1998: 334, 343-346, 352-356.

¹⁹Starac, 1999a: 78-83.

²⁰Jurkić, 1986: 71.

²¹Jurkić, 1986: 71-72; Matijašić, 1988: 84-85.

romanizacije.²²

1.2.1.1. Osnivanje kolonija rimskih građana

S intenzivnom romanizacijom Istre dolazi do osnivanja kolonija rimskih građana Pole i Parentija. U historiografiji postoje različite teza kada su zaista osnovane kolonije, a osim arheoloških nalaza, važan je izvor i Plinije Stariji. Pola i Parentij su naseljeni još od brončanog doba. Parentij se u djelu Plinija Starijega spominje pod nazivom *oppidum civium Romanorum*.²³ Taj je podatak naveo neke istraživače na zaključak da je Parentij kao općina rimskih građana nastao između 59. – 45. g. pr. Krista.²⁴ Među znanstvenicima je bilo problema u interpretaciji Plinijeva teksta, upravo zbog riječi *oppidum*. No, Slobodan Čače je iz Plinijevog opisa Hispanije²⁵ dokazao da *oppidum* može označavati grad bez obzira na njegov pravni status.²⁶ Čačin prijevod Plinijeva teksta glasi da je u Hispaniji broj opida 175, a u njima je devet kolonija, deset municipija rimskih građana, dvadeset sedam obdarenih latinskim pravom, šest slobodnih, tri s *foedus*-om te 120 stipendijarnih.²⁷ Pojedini istraživači i dalje interpretiraju da je Parentij kod Plinija predstavljao municipij.²⁸ Potom se Parentij iz municipija pretvara u koloniju, ali je pitanje kada. Postojale su teze da se to dogodilo u vrijeme izgradnje novoga hrama na forumu, odmah do staroga svetišta. Također, jedna je od teza bila da je Parentij, zbog velikog broja pronađenih natpisa veterana, osnovan kao veteranska kolonija u vrijeme Drugog triumvirata ili Oktavijana. Nadalje, zbog Plinijeva se teksta smatra da je Parentij osnovan kao kolonija nakon Pole i pomicanjem granice na rijeku Rašu, to jest nakon 12. g. pr. Kr., a možda i između 6. i 2. g. pr. Krista. Pojedini su znanstvenici u 19. st. smatrali da je kolonija osnovana nakon bitke kod Akcija, 31. g. pr. Krista. Izvorno je ime kolonije *Colonia Iulia Parentium* te je upravo epitet *colonia Iulia* vrlo važan jer nakon što je 27. g. pr. Kr. Oktavijan uzeo službeno ime *Augustus*, sve kolonije od tada nose naziv *Augusta* ili *Iulia Augusta*.²⁹ U novije vrijeme neki znanstvenici osnivanje kolonije Parentij smještaju u Cezarovo vrijeme, istodobno kada je

²²Matijašić, 2009: 202-203.

²³Plin. *N. H.* 3, 129.

²⁴Starac, 1999a: 125-133.

²⁵Plin. *N. H.* 3, 7.

²⁶Čače, 1993: 12-13.

²⁷Čače, 1993: 12.

²⁸Starac, 1999a: 127; Starac, 2002: 298, 302-303.

²⁹Starac, 1999a: 127-133.

osnovana i kolonija Pola, između 46. i 45. g. pr. Krista.³⁰

Kolonija je Pola također osnovana u 1. st. pr. Kr., a možda je prije toga bila utemeljena kao konvent rimskih građana. Također, kao i za koloniju Parentij i za Polu je bilo mnogo polemika i diskusija među znanstvenicima i istraživačima oko toga kada je zaista osnovana. Starija je historiografija zagovarala tezu da je upravo u vrijeme Oktavijana utemeljena kolonija i to prije nego mu je Senat dodijelio naziv *Augustus*, to jest prije 27. g. pr. Krista. Ustanovljeno je da nakon 27. g. pr. Kr. nije osnovana jer kao što je u prethodnom odlomku naglašeno sve kolonije nakon 27. g. pr. Kr., nose u nazivu *Augusta* ili *Iulia Augusta*. Službeni je naziv kolonije bio *Colonia Pietas Iulia Pola*. Također, znanstvenici su zagovarali tezu da je kolonija osnovana nakon bitke kod Filipa, 42. g. pr. Kr., to jest u vrijeme Oktavijana. Međutim, kasnije se došlo do zaključka da je Pola osnovana u Cezarovo vrijeme, 46. – 45. g. pr. Kr. zbog toga što se i Cezar tijekom svog života, a posebice u propagandnoj politici, koristio pridjevom *Pietas*, što znači *milosrđe*.³¹ Jedini sačuvani spomenik koji omogućuje okvirno datiranje osnutka kolonije Pole jesu gradska vrata poznata pod nazivom Herkulova vrata koji je bio zaštitnik Pole. Izvorno je ime kolonije bilo *Colonia Pietas Iulia Pola*, a u kasnijem se razdoblju naziva *Colonia Iulia Pola Polentia Herculeana*, što je sačuvano na spomeniku iz 2. stoljeća.³²

1.2.1.2. Municipiji

Osim kolonija, potrebno je spomenuti Nezakcij koji se prvi puta spominje 177. g. pr. Kr. u djelu Tita Livija.³³ U Rimskom Carstvu Nezakcij je imao status municipija te se među znanstvenicima postavlja pitanje kada stječe tu autonomnost. Sasvim je sigurno da u vrijeme Antonina Pija u 2. st. ima status municipija. U djelu se Plinija Starijeg Nezakcij javlja kao *oppidum*,³⁴ što ukazuje da je bio odvojen od kolonije Pole u političko-administrativnom smislu.³⁵ Degrassi zagovara tezu da odmah nakon utemeljenja kolonije Pole, Nezakcij postaje municipijem. U novije se vrijeme zagovara teza da je prije premještanja granice Italije na rijeku Rašu postao

³⁰Matijašić, 2009: 146-147; Bulić, 2012: 52.

³¹Jurkić, 1986: 68; Starac, 2000: 315-320; Matijašić, 2009: 145.

³²Inscr. It. X/1, 85; Starac, 1999a: 134.

³³Liv. 41, 2.

³⁴Plin. *N. H.* 3, 129.

³⁵Starac, 1999a: 138; Starac, 2002: 321-323.

municipijem, ali se ta teza, zbog slabih izvora, treba uzimati s dozom opreza. U Nezakciju postoje hramovi, koji daju dodatne informacije jer se okvirno zna kada su sagrađeni. Upravo su zbog toga znanstvenici zaključili da je najkasnije u vrijeme Flavijeve dinastije Nezakcij postao autonomnom općinom, ali možda i ranije.³⁶

Osim municipija Nezakcija, na istočnoj se istarskoj obali nalaze još dva municipija, Alvona i Flanona. No, o njima se vrlo malo zna jer nisu, za razliku od Nezakcija, istraženi. Alvona je nastala na širem području prapovijesne gradine, a prvi ju spominje Artemidor iz Efeza u 2. st. pr. Krista.³⁷ Neki istraživači su smatrali da je Alvona stekla municipalitet nakon Augusta, a prije Klaudija, dok drugi su smatrali da je stekla u vrijeme Antonina Pija ili Lucija Vera, to jest polovicom 2. stoljeća.³⁸ Plinije Stariji spominje stanovnike Flanone pod imenom *Flanates*, s italskim građanskim pravom *ius Italicum*.³⁹ Iako pojedini znanstvenici smatraju da je Flanona stekla municipalitet za vrijeme vladavine Tiberije, neki se znanstvenici ne slažu s tom tezom jer ukazuju na činjenicu da se Tiberiju ne može stopostotno pripisati osnutak niti jednoga grada.⁴⁰ Rimska je Flanona nastala u podnožju brda u Plomin Luci.

³⁶Starac, 1999a: 136-139; Starac, 2002: 323-327.

³⁷Marc. *Ep. geog. Artem.* 4, 10.

³⁸Starac, 2000: 76-77.

³⁹Plin. *N. H.* 3, 139; Starac, 2000: 76-77.

⁴⁰Starac, 2000: 76-77.

2. RIMSKA RELIGIJA U ISTRI

Religija je važan aspekt u životu čovjeka staroga vijeka. Upravo je zato religija ključni nositelj kulturnih i društvenih promjena.⁴¹ Na svakom novom području Rimljane bi u učvršćivanju vlasti dočekali različiti faktori, što je uvjetovano najviše društveno-povijesnim okolnostima. No, kako je religija pridonosila učvršćivanju rimske vlasti na novoosvojenim područjima, tamo bi naišla na autohtona božanstva, što je bio slučaj i na istarskom tlu. Rimljani su donijeli službena božanstva, a time i svoj panteon. Iako je rimska vlast zagovarala prvenstveno štovanje službenih božanstava, ona je ipak dozvoljavala autohtonom stanovništvu da i dalje štuje svoje kultove. Već je tu vidljivo da postoje dva religijska sustava, kako su nazvana u literaturi: rimski službeni i autohtoni. Međutim, postoji i treći religijski sustav, a to je, orijentalni.⁴² Upravo su se ta tri religijska sustava počela sinkretizirati. Istra se nalazila na važnom geografsko-strateškom položaju, na pomorskom putu iz istočnog Sredozemlja preko Grčke i provincije Dalmacije do Akvileje i dalje prema središnjoj Europi te je zato bila na putu raznim trgovcima i obrtnicima, ali i vojnicima, koji su tim područjem prolazili. Posljedica je toga bilo javljanje orijentalnih kultova.

Većina je antičkih religija bila politeistička te u tu skupinu spada i rimska religija, a ondašnje se stanovništvo molilo i prinosilo žrtve određenom božanstvu. Svaki je grad ili zajednica imao i neko određeno božanstvo pod čijom je bio zaštitom.⁴³ Svaki je čovjek religiju shvaćao na svoj način, ovisno o društvenom statusu. Moguće je da su privatni kultovi dali čovjeku neki posebni vjerski svijet, nekakvo novo unutarnje iskustvo.⁴⁴ Važne su, također, bile i osobe koje su obnašale rituale prilikom ceremonija. U republikansko su vrijeme to mogli samo viši slojevi društva, a u vrijeme Carstva i niži slojevi. Također, važni su bili i dedikanti jer je njihov odnos prema klasičnim kultovima bio odgovor za njihovu egzistenciju te za poslove kojima su se bavili.⁴⁵

⁴¹Bekavac, 2015: 18.

⁴²Bekavac, 2015:18.

⁴³Matijašić, 2013: 62-63.

⁴⁴Beard et al., 1996: 49.

⁴⁵Bekavac, 2015: 18.

2.1. Hramski kompleksi u urbanim centrima

Dolaskom Rimljana došlo je do romanizacije osvojenih područja. Upravo su se gradovi od najranijih dana smatrali bitnim dijelovima imperijalne i vojne strategije⁴⁶ jer je svaki novoosnovani grad trebao biti kopija glavnog grada Rima.⁴⁷ Upravo je tu urbanizacija odigrala važnu komponentu. Iako su Rimljani gradove osnivali na lokacijama postojećih naselja, bilo je važno primijeniti rimski urbanistički sustav ortogonalne mreže glavnih komunikacija, koju su Rimljani preuzeli od Etruščana, a oni od Grka.⁴⁸ Grad je predstavljao sudski, financijski, politički i vjerski centar.⁴⁹ Upravo su vjerske građevine imale kulturnu ulogu u svakodnevnom životu antičkog čovjeka, a hramovi su imali višestruko značenje za ljude i aktivnosti koje su se obavljale u njemu.⁵⁰

Na forumu, koji je bio središte javnog i političkog života rimskog grada, odvijale su se različite aktivnosti: od trgovine, održavanja različitih igara te vjerskih obreda.⁵¹ U vrijeme Republike događanja su se, vezana za vjerske obrede, održavala na otvorenim i javnim površinama, naročito ispred hramova, a ta su mjesta, u vrijeme Carstva, postala svetišta. Svako je središte imalo svoje hramove, koji su bili sagrađeni na središnjem gradskom uzvišenju ili na forumu, gdje se nalazilo posebno mjesto za kapitolij. Na području se Istre nalaze tri glavna vjerska središta Poreč, Pula i Nezakcij.⁵²

Kolonija Pola, za razliku od Parentija, ne prati tipični ortogonalni sustav komunikacije, što je uvjetovano konfiguracijom terena. Na dnu se brežuljka prostirala ravnica, koja se protezala prema moru, a u tom *pars inferior Polae* bio je smješten forum s kapitolijem. Uz Polu su, vjerojatno, i kolonije Naron i Epidaur u susjednoj provinciji Dalmaciji odstupale od ortogonalnog sustava komunikacija zbog njihova smještaja na brežuljku.⁵³ Upravo su se na forumu nalazile najvažnije građevine pa tako i kapitolijski hram, koji se smatrao središtem rimske religije.⁵⁴ Međutim, prema Vitruvijju je svaka kolonija trebala imati kapitolijski hram po uzoru na kapitolijski hram

⁴⁶Revell, 2009: 49.

⁴⁷Suić, 2003: 231; Bekavac, 2015: 57.

⁴⁸Cambi, 2002: 52.

⁴⁹Bekavac, 2015: 57.

⁵⁰Bekavac, 2015: 57-58.

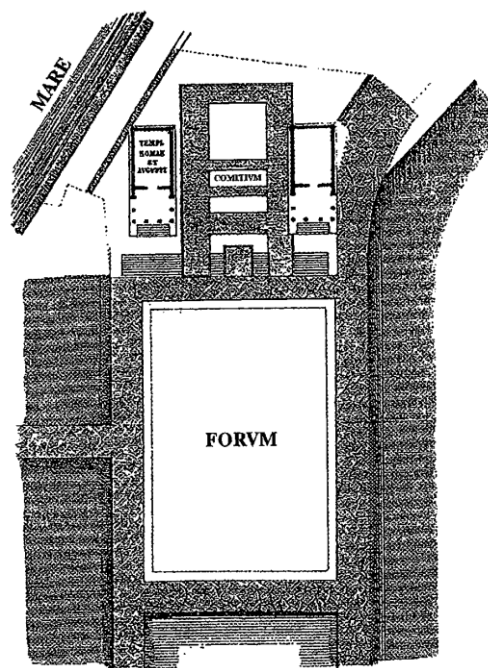
⁵¹Suić, 2003: 244.

⁵²Girardi Jurkić, 1998: 24, 26; Girardi Jurkić, 2005: 95-98.

⁵³Girardi Jurkić, 1999: 12-13; Cambi, 2002: 53-54.

⁵⁴Bekavac, 2015: 59-60.

u Rimu, koji je trebao biti posvećen Kapitolijskoj trijadi koju čine vrhovni državni bogovi Jupiter, Junona i Minerva.⁵⁵ Najraniji primjeri kapitolijskih hramova izvan Rima nalaze se u kolonijama *Cosa* (Etruria) i *Signia* (Lacij), a sagrađeni su u 2. st. pr. Krista.⁵⁶ Prema Mati Suiću postojala su dva tipa kapitolija, oni s po tri cele ili oni s jednom građevinom u kojoj je bila trodjelna cela.⁵⁷ Kako zagovara Vitruvije, i u Poli je trebao postojati kapitolijski hram, ali je pitanje gdje se nalazio. Dok je starija historiografija zagovarala postojanje hrama na vrhu brežuljka, gdje se danas nalazi Mletačka utvrda iz 17. st., novija historiografija zagovara postojanje na forumu. Kandler zagovara postojanje kapitolijskog hrama na vrhu brežuljka jer je smatrao da je na forumu postojao samo *comitium*, i to prije nego su sagrađeni hramovi blizanci⁵⁸ (Sl. 1).

Slika 1. Forum prema Kandleru. (Preuzeto iz: Starac, 1996: 74).

Mirebella Roberti zagovara postojanje hrama na sjevernoj strani foruma i to između hramova blizanaca. Tu je tezu prihvatila i novija historiografija⁵⁹ (Sl. 2). Međutim, kako na vrhu brežuljka postoji Mletačka utvrda iz 17. st., nema konkretnih

⁵⁵Vitr. *De Arc.* 7, 1.

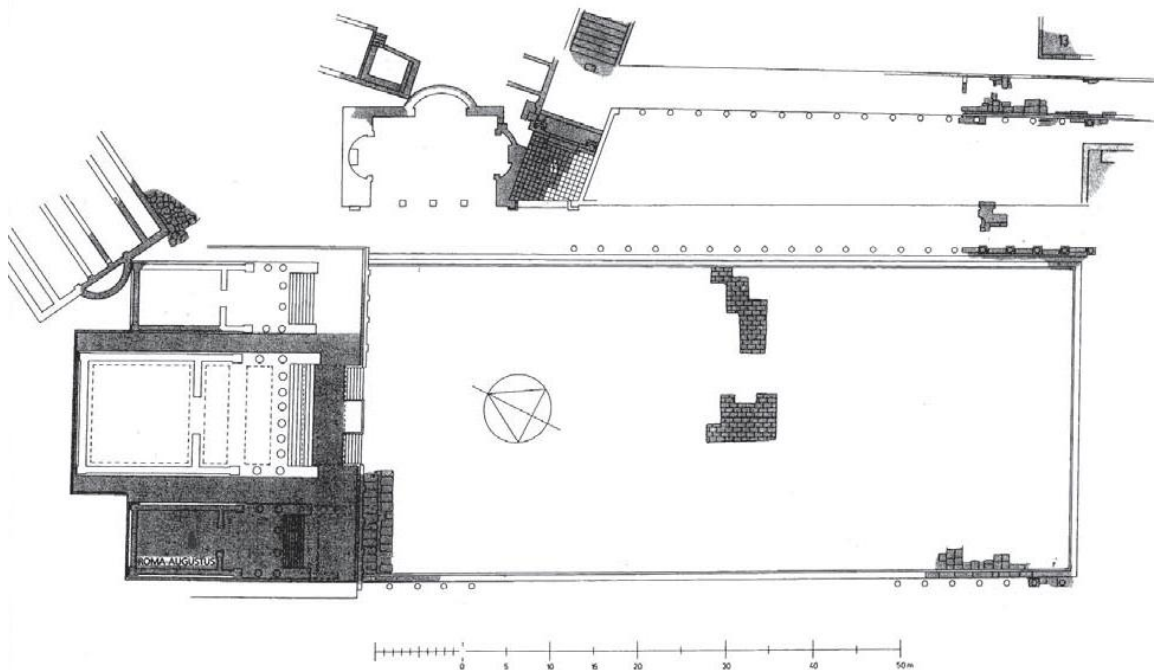
⁵⁶Suić, 2003: 231; Sinobad, 2007: 221-223.

⁵⁷Girardi Jurkić, 1998: 26; Suić, 2003: 231.

⁵⁸Kandler, 1846: 22.

⁵⁹Krizmanić, 1988: 99-103; Starac, 1996: 71, 74-75; Girardi Jurkić, 1998: 26; Matijašić, 1999: 21-23; Sinobad, 2008: 236.

ostataka da bi se mogla postaviti teza o postojanju hrama, a naravno, ne može se uništiti utvrda da bi se istražio hram. Dok su na forumu, gdje se misli da je postojao hram, sačuvani temelji koji navodno pripadaju hramu te dio kaneliranog stupa i jedna baza, koja je pronađena *in situ* prilikom istraživanja komunalne palače.⁶⁰ Osim relativno skromnih arhitektonskih arheoloških ostataka, nema niti pronađenih statua božanstava koji su se morali nalaziti u celi, a također niti natpisa koji bi se odnosili na Trijadu, za razliku od Zadra gdje su pronađeni natpisi posvećeni Kapitolijskoj trijadi. Natpisi su bili uklesani na trima postoljima na kojima su se trebali nalaziti kipovi, a zadarski je kapitolij bio smješten na uzvišenome podiju u odnosu na forum.⁶¹ Teza o postojanju kapitolijskog hrama u Poli ostaje i dalje otvorena, a sve dok se ne pronađu čvrsti dokazi, ništa se ne može definitivno zaključiti.

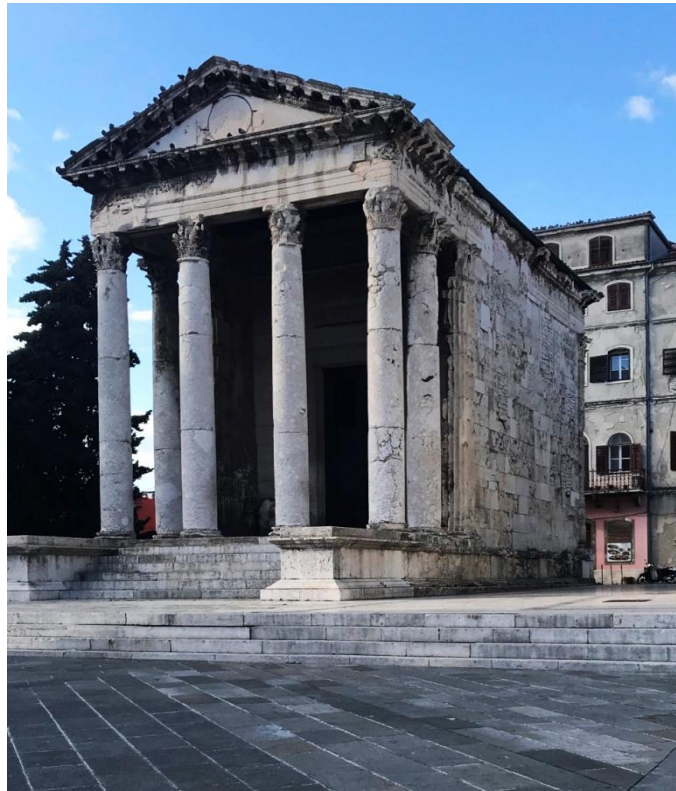
Slika 2. Skica pulskog foruma s hramovima prema Gnirsu.
(Preuzeto iz: Sinobad, 2008: 237).

Nadalje, na forumu postoje i hramovi blizanci koji su već spomenuti, a danas je sačuvan hram posvećen Romi i Augustu, takozvani Augustov hram (Sl. 3). Nalazi se na sjevernoj strani foruma, zapadno od mogućeg kapitolijskog hrama, do današnje Gradske vijećnice. Hram se sastoji od cele i pronaosa, a građen je u

⁶⁰Krizmanić, 1988: 100-101; Starac, 1996: 75; Sinoba, 2008: 237.

⁶¹Giunio, 1999: 61.

arhitektonskoj tehnici *opus isodomum*. Hram ima kvalitetno izrađenu arhitektonsku dekoraciju.⁶² Na pročelju je hrama friz prekinut da bi se ostavilo mjesta za posvetni natpis: *Romae et Augusto Caesari Divi f(ilio) patri patriae*.⁶³ Upravo natpis daje dataciju hrama jer je car August dobio naslov *patrer patriae* u 2. g. pr. Krista. Nakon Augustove smrti, 14. g., na natpisima se uz Augustovo ime obavezno dodavao epitet *Divus* (božanski). Hram je zato mogao biti izgrađen između 2. g. pr. Kr. i 14. g. kada car umire.⁶⁴ Osim u Poli, hramovi posvećeni Romi i Augustu nalaze se i u Italiji, primjerice u Ostiji, Teracini i Ulubreu. Kult Domovine i Oca domovine predvodili su *flameni*, koji su živjeli po strogim pravilima, a njihove su se žene nazivale *flaminice*. U hramu je morao postojati i masivni kameni žrtvenik, koji je po mogućnostima morao biti ukrašen reljefima, koji prikazuju elemente obreda. Na žrtveniku bi se prinosile žrtve ljevanice gdje je korišteno vino, životinje te drugi darovi. Također, unutrašnjost i predvorje trebali su biti ukrašeni mramornim kipovima i to u natprirodnoj, prirodnoj ili umanjenoj veličini, pa su se tako i u pulskom hramu trebali nalaziti kipovi božice Rome i cara Augusta.⁶⁵

Slika 3. Hram Rome i Augusta. (Fotografija: Dolores Matika).

⁶²Starac, 1996: 71-73; Starac, 2004: 5.

⁶³Inscr. It. X/1, 21.

⁶⁴Starac, 1996: 73; Starac, 2004: 6.

⁶⁵Starac, 1996: 73; Starac, 2004: 6.

Hram blizanac, takozvani Dijanin hram, nalazio se na istočnoj strani foruma, a danas je od njega ostalo samo začelje s vegetativnim frizom i ukrašenim krovnim vijencem (Sl. 4).⁶⁶ Hram je bio istih dimenzija kao i hram Rome i Augusta te građen u istoj tehnici *opus isodomum*, no taj hram ima manju dekorativnu kvalitetu friza od Augustova hrama.⁶⁷ Prema usmenoj predaji, ime je hrama posvećeno božici Dijani, koja je bila božica lova. No, dokazi o posvećenosti božici lova ne postoje, a također nisu pronađeni nikakvi natpisi.

Slika 4. Začelje tzv. Dijaninog hrama, lijevo te hrama Rome i Augusta, desno.
(Fotografija: Dolores Matika).

Na pulskom se forumu nalazila i zgrada za štovanje carskog kulta koju je istražio Gnirs te je u njoj pronađen donji dio mramorne statue do čijih nogu kleči rob.⁶⁸ Osim hramova na forumu, na sjeveroistočnoj se strani gradske jezgre, u današnjoj Kandlerovoj ulici, nalazilo hramsko svetište posvećeno Herkulu, patronu kolonije Pole (Sl. 5). Nedaleko je od hrama pronađen natpis iz 1. st. pr. Kr. koji ukazuje na izgradnju Herkulova svetišta.⁶⁹ Nedavnim su arheološkim istraživanjima, 2007. g., pronađeni ostaci hrama te kameni blok s reljefom toljage u hramskom

⁶⁶Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996: 85-86; Starac, 1996: 74; Starac, 2004: 9.

⁶⁷Starac, 1996: 74; Starac, 2004: 9.

⁶⁸O carskoj će zgradi biti više riječi u sljedećem poglavlju, 3.2. *Carski kult u Istri*.

Gnirs, 1910: 173-179; Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996: 91-95; Starac, 1996: 76-77; Matijašić, 1999: 24; Starac, 2004: 31.

⁶⁹Inscr. It. X/1, 5; Starac, 2008: 310-311; Starac, 2011: 17-21.

dvorištu. Upravo je toljaga bila jedan od atributa Herkula. Hram se nalazio na povišenom postolju, u smjeru zapad – istok, a ulaz mu se nalazio na zapadnoj strani, koji je bio vidljiv i dolaskom iz smjera foruma.⁷⁰

Slika 5. Hramsko svetište Herkula, s prikazom domusa i depozita amfora, 3D model. (Preuzeto iz: Starac, 2011: 20).

Drugo se vjersko središte nalazi u Parentiju gdje su gradske ulice bile organizirane u ortogonalnom sustavu, kao i u Zadru. Parentij je, kao i Zadar, smješten na poluotoku, a konfiguracija terena je ravna. Forum se nalazio na sjecištu glavnih ulica, gdje su postojali i hramovi, a danas su sačuvani samo njihovi temelji.⁷¹ Jedan dio istraživača smatra da je hram bio posvećen bogu Marsu, dok se drugi dio ne slaže s tom tezom. Suić smatra da hram nije bio posvećen bogu Marsu, zbog pogrešne interpretacije današnjeg imena trga, Marafor, dok Girardi Jurkić zagovara

⁷⁰Starac, 2008: 310-311; Starac, 2011: 19-21.

⁷¹Cambi, 2002: 52-53, 62; Suić, 2003: 164, 237 -238.

postojanje Marsova hrama u Parentiju kao što je i Amaroso zagovarao.⁷² To je ujedno bio i najveći hram na forumu. Na temelju se njegovih dimenzija pretpostavlja da je bio posvećen Kapitolijskoj trijadi te da je imao tripartitnu celu. Posvećenost se hrama Kapitolijskoj trijadi interpretira zato što je u rimskoj urbanističkoj teoriji svaka kolonija trebala imati takav hram.⁷³ Drugi je hram, koji se nalazio na forumu, bio vjerojatno posvećen Neptunu, bogu mora. Tome hramu pripadaju ostaci trijema, odnosno pronaosa, s kaneliranim stupovima. Međutim, Suić smatra da stupovi ne pripadaju Neptunovom hramu, već da su to ostaci peribola, koji su s tri strane zatvarali prostor kapitolija.⁷⁴ Na mogućnost postojanja Neptunova hrama u Parentiju ukazuje natpis na žrtveniku zapovjednika ravske mornarice Tita Abudija Vera, koji je dao obnoviti hram: *Neptuno deisq(ue) Aug(ustis) T(itus) Abudius Verus post subpraefect(uram) classis Ravenn(at)is templo restituto molibus extruct(is) domo exculpta in area d(ecreto) d(ecorionum) concessa sibi dicavit.*⁷⁵ Možda taj tekst upućuje na izgradnju novog hrama s južne strane velikog hrama, a prema Kandleru bio bi posvećen božici Dijani. No, za sada nema čvrstih dokaza za takvu interpretaciju.⁷⁶ Između većeg, „Marsovog“ hrama i Neptunovog, postojao je i treći, manji hram koji je možda sagrađen prije njih.⁷⁷

Osim Pole i Parentija, Nezakcij je također imao svoje hramove na zapadnom dijelu foruma, a forum je bio smještan u blizini gradskih vrata gdje je prolazila glavna cestovna komunikacija od Pole, preko Alvone i Flanone prema Tarsatici.⁷⁸ Postojala su tri hrama koja se u literaturi označavaju slovima A, B i C jer se ne zna kome su zaista bili posvećeni (Sl. 6 i 7). Smatra se da je najstariji hram A bio posvećen božicama Eji ili Teri Histriji zbog postojanja dvopartitne cele i pronađenog zavjetnog žrtvenika Tere Histrije izvan zidina te Ejinog žrtvenika, a sagrađen je na mjestu starijeg svetišta. Prema Girardi Jurkić, u drugoj polovici 1. st. pr. Kr. svetište se prenamijenjuje u kapitolijski hram, gdje su postavljeni kipovi Kapitolijske trijade, ali i dalje se paralelno štiju autohtona božanstva.⁷⁹ Potom se u doba Flavijevaca grade dva nova hrama, B i C, od kojih je hram B najmlađi za razliku od Pole, gdje je srednji

⁷²Girardi Jurkić, 1998: 34; Suić, 2003: 237-238; Girardi Jurkić, 2005: 107-109.

⁷³Sinobad, 2008: 249-250.

⁷⁴Suić, 2003: 238.

⁷⁵Inscr.It. X/2, 3.

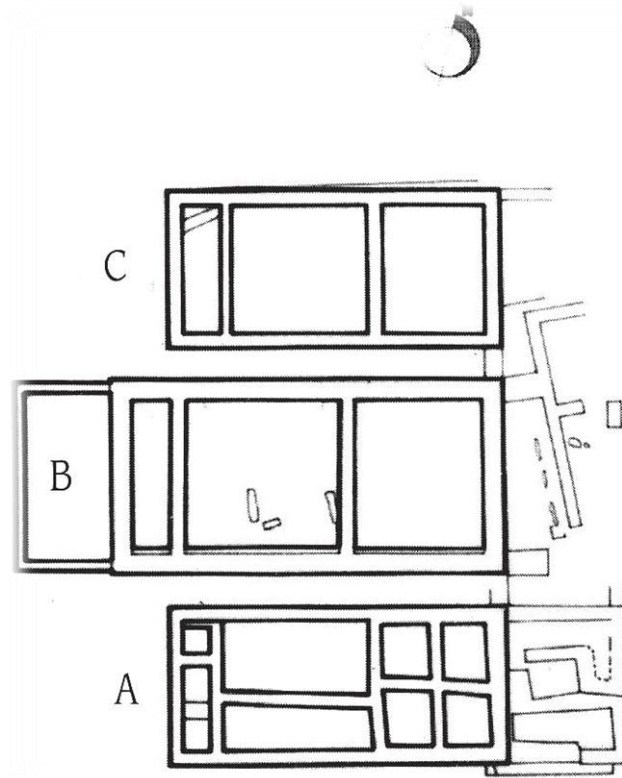
⁷⁶Girardi Jurkić, 2005: 109-110.

⁷⁷Sinobad, 2008: 250.

⁷⁸Girardi Jurkić, 1996: 81-82; Matijašić, 1996: 91; Sinobad, 2008: 240.

⁷⁹Girardi Jurkić, 1996: 81-87; Girardi Jurkić, 1998: 29-30; Girardi Jurkić: 2005: 102-103.

hram najstariji. Hramovi su A i C bili jednakih dimenzija i imali istu arhitektonsku dekoraciju, što su potvrdila arheološka iskopavanja. U Nezakciju se, kao i u Poli, postavlja pitanje je li zaista postojao hram Kapitolijske trijade jer čvrstih dokaza za sada nema. Pretpostavlja se da je postojalo svetište posvećeno autohtonoj božici Eji.⁸⁰ Također, kapitolij s tri odvojene cele prema Suiću predstavljaju specifičnost u graditeljstvu istočnoga Jadrana. Analogije se nezakcijskom kapitoliju nalaze u Poli i Saloni, a uzor je možda bio primjer kapitolija u Bresciji i Veroni u Cisalpinskoj Galiji.⁸¹

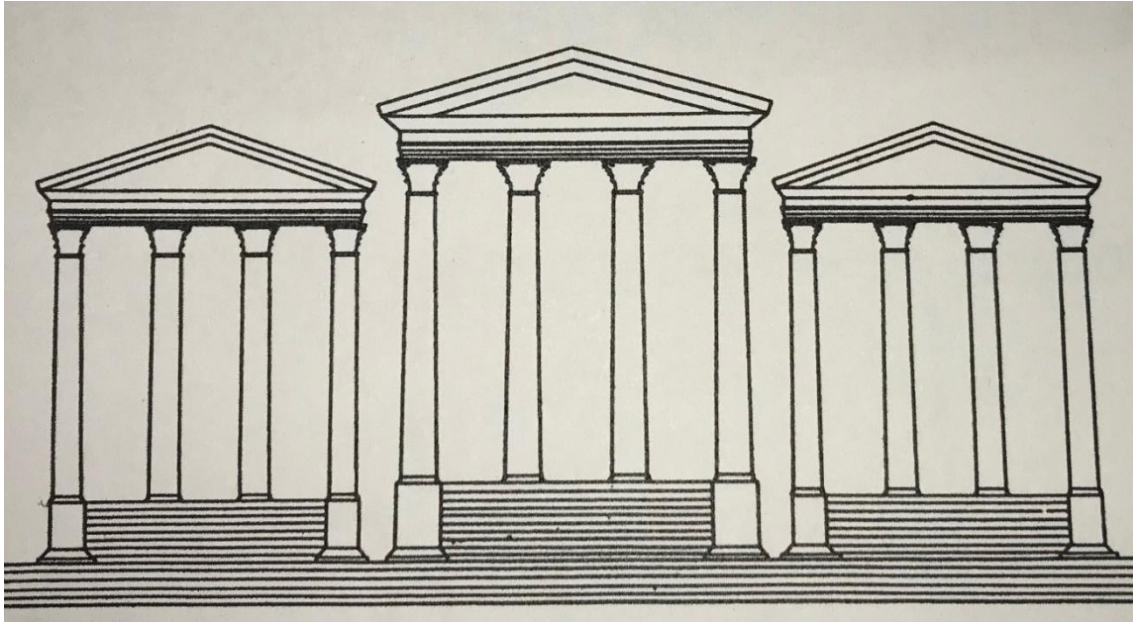

Slika 6. Hramovi u Nezakciju. (Preuzeto iz: Sinobad, 2008: 239).

Osim hramskih kompleksa u Poli, Parentiju i Nezakciju, koji su pripadali Desetoj italskoj regiji, na liburnskom su se dijelu Istarskog poluotoka nalazili gradovi Alvona i Flanona. S obzirom na to da do danas urbana fizionomija municipija Alvone i Flanone nije poznata, ne stoje na raspolaganju niti podatci o hramovima u tim gradovima. Stoga se za sada ne može ništa govoriti o hramovima na tom području i kome su oni bili posvećeni.

⁸⁰Girardi Jurkić, 1996: 85-88; Matijašić, 1996: 101-105; Girardi Jurkić, 1998: 29-30; Girardi Jurkić, 2005: 102; Sinobad, 2008: 241, 243.

⁸¹Suić, 2003: 233.

Slika 7. Idealna rekonstrukcija hramova u Nezakciju prema Matijašiću.
(Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 1998: 34).

2.1.1. Hramovi na ruralnom području

Osim hramova u urbanom području postoje arheološki ostaci hramova u ruralnom, to jest izvangradskom području, koji su također važni za proučavanje religije. Na području Istre nalaze se ostaci hramova u uvali Verige na Velikom Brijunu koji su pronađeni u sklopu rezidencijalnog kompleksa, a cijela se maritimna vila može usporediti s otokom Caprijem u Tirenskome moru. Upravo su takve vile sa svojom okolinom, kako naglašava Vlasta Begović Dvoržak, bile: "svojevrsni modeli rimske umjetnosti i arhitekture".⁸² Vila se razvijala u tri faze, a u drugoj fazi slijedila je gradnja hramova uz morsku obalu, okruženim vrtovima koji su bili posvećeni najvjerojatnije Veneri, Neptunu i možda Jupiteru ili Marsu, a datacija seže u doba Julijevsko-Klaudijske dinastije, to jest od kraja 1. st. pr. Kr. do sredine 1. stoljeća.⁸³ Hramovi su bili smješteni u polukrugu, povezani s polukružnim portikom, a prednja je strana bila okrenuta prema moru. Sjeverni je hram najbolje očuvan, a najvjerojatnije je bio posvećen božici Veneri zbog nalaza mramorne statue Afrodite u blizini hrama, kopije Knidske Afrodite. Statua je napravljena u prirodnoj veličini, visine od 148 do 152 cm.⁸⁴ Hram je na pročelju imao četiri kanelirana stupa, a danas su sačuvana dva

⁸²Begović Dvoržak, 1993: 25.

⁸³Begović Dvoržak, 1990: 98-100; Begović Dvoržak, 1993: 26, 38; Begović, Schrunck, 2000: 433; Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 191, 199; Girardi Jurkić, 2012: 130-131.

⁸⁴Begović Dvoržak, 1990: 103; Begović Dvoržak, 1993: 25, 28-29; Girardi Jurkić, 2004: 92; Begović

stupa i nalaze se *in situ*, a jedan je stup restauriran u punoj visini i pripada korintskom stilu.⁸⁵ Venera je bila božica proljeća, ljubavi i ljepote te zaštitnica moreplovaca, a upravo su oko njezina hrama bile posađene mirte (*Myrtus communis*), koje su joj bile posvećene.⁸⁶ Osim u uvali Verige, Venerin se kult štovao i u Poli.

Južni je hram bio posvećen Neptunu, bogu mora i zaštitniku svih morskih bića.⁸⁷ Tijekom arheoloških istraživanja pronađeno je mnogo arhitektonskih dijelova pripadajućeg hrama, koji su se i sekundarno koristili kao motiv dekoracije, a to su primjerice fragmenti arhitrava i friza, dijelovi kapitela, ulomci reljefa, komadići kasetiranoga stropa sa simbolima tog božanstva. Najvažniji je fragment pronađen u ranokršćanskoj bazilici sv. Marije u uvali Madona koji prikazuje isprepletenu tijela morskih konja, delfina i Tritona te kapitel s delfinima, koji je sekundarno završio u frigidariju termi u uvali Verige.⁸⁸ Neptunov je kult važan što se vidi iz same činjenice da su ljudi bili privrženi moru i morskoj plovidbi te su upravo u Neptunu našli svoga zaštitnika, čiji je hram sagrađen na samoj morskoj obali. Taj se hram zbog svojih kapitela često uspoređuje s hramom Marsa Ultora u Rimu.⁸⁹ Neptunov se kult štovao i u Parentiju i na Braču u maritimnoj vili.⁹⁰

U sredini je postojao još i treći hram koji je bio posvećen nepoznatom božanstvu. Od hrama su pronađeni ostaci baze cele, pronaosa i stubišta koji su bili sagrađeni od lomljenog kamena povezanog mortom.⁹¹ Imao je iste dimenzije kao i prethodna dva opisana hrama, a Gnirs ga pripisuje Jupiteru, ali pod velikim upitnikom, dok je jedan dio znanstvenika smatrao da je možda bio posvećen Marsu.⁹² No, dok se ne pronađu čvrsti dokazi o atribuciji hrama, trebalo bi ga pripisati nepoznatom božanstvu. Hramovi su bili u funkciji tijekom cijelog principata, a u kasnoj antici tijekom 5. i 6. st. dolazi do njihova razaranja.⁹³

Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 191, 196-197.

⁸⁵Begović Dvoržak, 1993: 28; Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 197.

⁸⁶Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 196-197.

⁸⁷Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 195.

⁸⁸Begović Dvoržak, 1990: 103; Begović Dvoržak, 1993: 30-32; Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 195-196;.

⁸⁹Begović Dvoržak, 1993: 32; Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 196.

⁹⁰Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 199-200.

⁹¹Begović Dvoržak, 1993: 32; Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 198.

⁹²Begović Dvoržak, 1993: 34-36; Begović Dvoržak, Dvoržak Schrunck, 2005: 198-199.

⁹³Begović Dvoržak, 1993: 39.

2.1.2. Religijska ikonografija foruma

Rimska je umjetnost bila vrlo razvijena te je imala zadaću unaprjeđenja rimske carske propagande.⁹⁴ Upravo se preko privatnih i javnih arhitektonskih dekoracijskih elemenata na neki način promovirala religija. Najviše su bili zastupljeni satiri, krilati geniji i sfinge, grifoni, hipokampi, meduze i druga mitološka bića, koji potječu iz carske ikonografije, a ukrašavala su nadgrobne spomenike, podne mozaike, hramove, bazilike, amfiteatre i druge građevine.⁹⁵ Područje sjevernog i srednjeg Jadrana obiluje mnoštvom pronađenih arhitektonskih dekoracija Jupitera Amona, zajedno s Meduzom koji su ukrašavali naročito forume.⁹⁶ Na području se Istre najčešće nalaze likovi Jupitera Amona (Sl. 8) i Meduze, a datiraju između 1. i 3. stoljeća. Pronađeno je šest monolitnih blokova Jupitera Amona te četrnaest prikaza Meduze, a imali su dekorativnu funkciju.⁹⁷ Nadalje, Jupiter Amon se u ikonografiji pojavljuje kao zreli muškarac bujne kose i brade, a iz kose se izvijaju savijeni ovnujski rogovi. Riječ je o sinkretizmu dva religijska sustava, Jupiter je vrhovno rimsko božanstvo, a ovan je sveta životinja egipatskog boga Amona.⁹⁸ Veza Jupitera Amona i cara potječe od Aleksandra Velikog koji je bio poistovjećen s Amonom te se na prikazima često pojavljuje upravo s rogovima na glavi. Stoga se smatra da su se upravo rimski carevi, naročito ranog principata, ugledali na Aleksandra Velikog jer je on predstavljao ideal vladara.⁹⁹ Znanstvenici postavljaju pitanje je li Jupiter Amon predmet kulta ili kultni motiv koji prelazi u dekorativnu funkciju.¹⁰⁰ Na području je pulskog foruma Jupiter Amon zajedno s Meduzom ukrašavao monolitne baze stupova i parapetne ploče gornjeg kata trijema. Na tim se arhitektonsko-dekorativnim elementima javljaju prikazi i drugih mitoloških bića, a na jednom je ulomku iz Pole prikazan orao koji u kljunu drži girlandu te Triton koji svira u školjku.¹⁰¹ Sličnu je dekoraciju imao i zadarski forum, gdje se također lik Jupitera Amona prikazuje s Meduzom.¹⁰² Uzori likova Jupitera Amona, koji se nalaze na pulskom i zadarskom

⁹⁴Cambi, 2002: 89.

⁹⁵Cambi, 2002: 89; Sanader, 2008: 168-169; Džin, 2010: 102-105.

⁹⁶Cambi, 1980: 44-45; Starac, 1996: 81; Girardi Jurkić, 2004: 91; Girardi Jurkić, 2009: 193-194; Selem, 2013: 119-120, 123-124.

⁹⁷Girardi Jurkić, 2005: 144-147, 231-238; Sinobad, 2008: 238; Girardi Jurkić, 2009: 191, 194.

⁹⁸Girardi Jurkić, 2009: 193; Selem, 2013: 119.

⁹⁹Cambi, 1980: 44.

¹⁰⁰Selem, 2013: 120.

¹⁰¹Starac, 1996: 81-82; Girardi Jurkić, 2005: 144-145; Sinobad, 2008: 238; Girardi Jurkić, 2009: 191-192; Girardi Jurkić, 2012: 131-133; Selem, 2013: 121-124.

¹⁰²Cambi, 1980: 45; Starac, 1996: 81; Giunio, 1999: 60-61; Bugarski – Mesdijan, 1999: 60-61; Sinobad, 2008: 234-235; Girardi Jurkić, 2009: 193; Selem, 2013: 122-123.

forumu potječu od Augustovog foruma u Rimu.¹⁰³

Slika 8. Jupiter Amon iz Pole, 1. stoljeće. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2012: 135).

Nadalje, likovi Meduze koji potječu iz grčke mitologije u rimski su svijet uvedeni rimskim osvajanjem Grčke i preuzimanjem mita o Perzeju i Meduzi. Meduzin je lik bio užasnoga lica jer je ona u mitologiji predstavljala morsko čudovište te se borila protiv zla i nesreće i često se postavljala na prove broda.¹⁰⁴ Na istarskom se području nalaze najviše na području Pole, ali pronađena je i u Fažani, na nadgrobnoj steli, gdje je u vrlo lošem stanju sačuvanosti. U Galižani je pronađena kao nadgrobna stela, a kod Buzeta također u funkciji nadgrobne stele, i postoji jedan prikaz iz Umaga¹⁰⁵ (Sl. 9). Motiv je Meduze imao prvenstveno apotropejsko značenje, ali je bila i predstavница mora. Meduzin se lik u ikonografiji prikazuje okruglog lica, širokog nosa, oči bademastog oblika te izraženih arkada.¹⁰⁶ Osim Meduze, na području su malog rimskog kazališta u Poli, pronađena tri ulomaka Gorgone, a datiraju u 2. st. i pojavljuju se također, u funkciji arhitektonske dekoracije. Gorgone potječu iz grčke mitologije, a u uskoj su vezi s Meduzom jer se smatra da je najpoznatija Gorgona bila Meduza.¹⁰⁷ Prikazi Meduze Gorgone nalaze se i u Akvileji, Trstu i Zadru.¹⁰⁸

¹⁰³Starac, 1996: 81; Giunio, 1999: 61; Bugarski – Mesdijan, 1999: 70; Cambi, 2002: 89.

¹⁰⁴Jurkić-Girardi, 1970: 29-32; Bugarski – Mesdijan, 1999: 70; Girardi Jurkić, 2005: 75-77; Girardi Jurkić, 2009: 195.

¹⁰⁵Jurkić-Girardi, 1970: 35-40; Girardi Jurkić, 2005: 80-82, 231-238.

¹⁰⁶Jurkić-Girardi, 1970: 35-41; Starac, 1996: 81; Girardi Jurkić, 2005: 80-82, 231-238.

¹⁰⁷Jurkić-Girardi, 1970: 29-33; Girardi Jurkić, 2005: 75-83, 238-239.

¹⁰⁸Cambi, 2002: 89-90; Selem, 2013: 123.

Slika 9. Ulomak Meduze iz Pole, lijevo. Prikaz Meduze i delfina iz Velikog Luga kraj Umaga, desno. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).

Zajednička pojava Jupitera Amona i Meduze u znanstvenim krugovima, ima više pretpostavki. Prema Budischovsky, njihova pojava na forumima predstavlja simbol važnosti, slave i snage rimske vojske na kopnu i moru, dok Suić smatra da je to sinkretizam rimske i orijentalne religije, a Cambi povezuje pojavu Jupitera Amona upravo uz rimsku državnu i religioznu ikonografsku simboliku te ističe da nema nikakve veze s orijentalnim kultovima.¹⁰⁹ Međutim, jasno je da su likovi osim dekoracijske funkcije imali i religijsko značenje, a Jupiter Amon je bio u funkciji carske propagande.

¹⁰⁹Cambi, 1980: 44; Giunio, 1999: 60; Selem, 2013: 124-127.

2.2. Vrhovno božanstvo Jupiter

Jupiter je bio vrhovni rimski državni bog te je bio na čelu rimskog panteona. Često se pojavljuje sam, ali i u sklopu Kapitolijske trijade to jest zajedno s Junonom i Minervom, a ponekad i s drugim božanstvima. Upravo je štovanje Jupitera bio direktan način iskazivanja vjernosti Carstvu.¹¹⁰ Na sačuvanim se natpisima najviše pojavljuje u službenoj državnoj formuli, koja se izražava epitetima *Optimus* i *Maximus*.¹¹¹ Prema posvetama koje nalazimo na epigrafskoj građi, Jupiter je bio štovan na širemu području istočne jadranske obale, naročito u gradovima koji su bili središta rimskoga upravnog sustava.¹¹² Osim na području Salone, kao glavnoga grada provincije Dalmacije, najveći broj natpisa potječe s pulskoga agera te potom iz porečkoga agera. Jedan natpis potječe iz Roča, koji je pripadao tršćanskome ageru, a jedan potječe iz Alvone, koja je pripadala provinciji Dalmaciji.¹¹³ No, u Istri se, osim natpisa, Jupiter pojavljuje u arhitektonskoj dekoraciji kao Jupiter Amon te kao brončana figurica koja je pronađena na području Nezakcija.

Na području Hrvatske malo je nalaza monumentalne brončane plastike, zastupljeniji su nalazi sitnih brončanih skulptura, za koje se smatra da su pripadali lararijima rimskih kuća.¹¹⁴ Brončana figurica iz Nezakcija je vrlo mala, svega 6,6 cm te je vrlo loše izrade.¹¹⁵ Pretpostavljena figurica Jupitera na sebi ima plašt, a tijelo je naslonjeno na desnu nogu, dok je lijeva ruka podignuta u zrak. Zbog kontraposta se smatra da prikazuje Jupitera te kipiće datira s prijelaza 1. u 2. stoljeće.¹¹⁶ Girardi Jurkić pretpostavlja da se u lijevoj Jupiterovoj ruci moglo nalaziti žezlo, a u desnoj žrtvena plitvica ili munja.¹¹⁷ Osim brončane figurice Jupitera, iz Nezakcija potječe i brončana figurica Junone, koja se poput Jupiterove datira u kasno 1. ili početak 2. stoljeća. Brončana je figurica nešto veća od Jupiterove, ali doseže svega 9 cm.¹¹⁸ Figurica je vrlo detaljno izrađena, no nedostaju joj ruke. Girardi Jurkić smatra da se upravo zbog naušnica i dijadema može poistovjetiti s Junonom ili Higijom. Također, smatra da se u lijevoj ruci vjerojatno trebala nalaziti kutija za mirise, a u desnoj plitica

¹¹⁰Sanader, 2008: 169; Bekavac, 2015: 19.

¹¹¹Sanader, 2008: 169; Sinobad, 2010: 163; Bekavac, 2015: 19.

¹¹²Medini, 1976: 187; Sinobad, 2010: 148-149.

¹¹³Girardi Jurkić, 2005: 50, 138-147; Sinobad, 2008: 149.

¹¹⁴Cambi, 2002: 115.

¹¹⁵Jurkić Girardi, 1974: 11-12; Girardi Jurkić, 2005: 143.

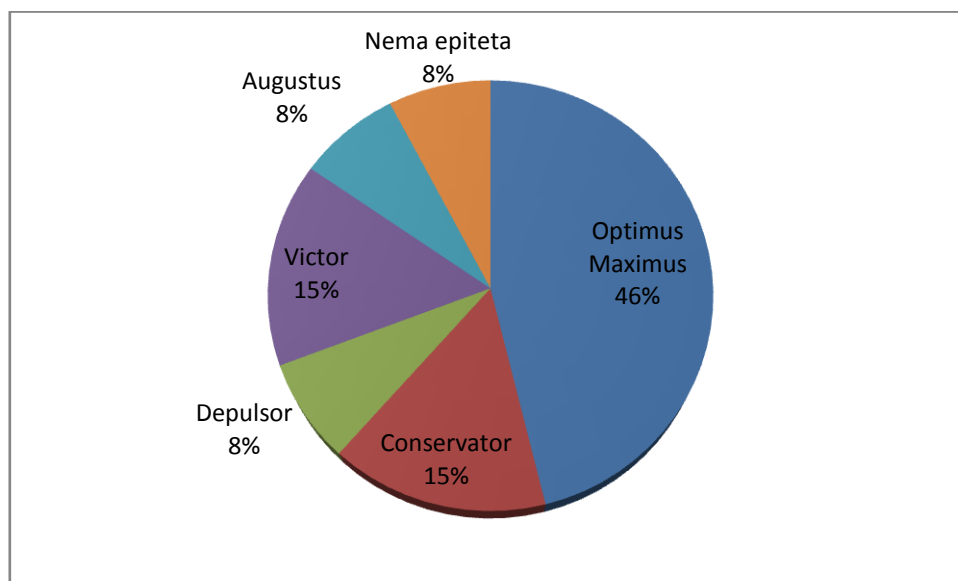
¹¹⁶Girardi Jurkić, 2005: 143.

¹¹⁷Girardi Jurkić, 2005: 143.

¹¹⁸Girardi Jurkić, 2005: 149.

za žrtve te da obično takve votivne figurice predstavljaju svećenicu ili osobu koja prinosi žrtvu.¹¹⁹

Ostali se spomenici pojavljuju u obliku zavjetnih žrtvenika i natpisa te su podignuti kao ispunjenje zavjeta koje su dedikanti dali vrhovnome bogu za njihove zamolbe.¹²⁰ Uz Jupitera se veže više različitih epiteta, ali najčešći je *Optimus* i *Maximus* (najbolji i najveći) te je takav slučaj zabilježen i na istarskom području, što se jasno vidi i na priloženome grafikonu. Osim epiteta *Optimus* i *Maximus*, uz Jupitera se veže više različitih epiteta, a na istarskom području pojavljuju se: *Conservator* (zaštitnik), *Depulsor* (branitelj od zla/uklanjatelj zla), *Victor* (pobjednik), *Augustus* (uzvišeni) i *Aeternus* (vječni).¹²¹ Zastupljenost pojedinog epiteta na spomenicima vidljiva je na grafikonu.

Grafikon 1. Jupiterovi epiteta u Istri. (Izradila: Dolores Matika)

Od četrnaest natpisa, gotovo polovica nosi epitete *Optimus* i *Maximus*, te ih je najviše pronađeno na području pulskoga agera. Upravo je podizanje posveta Jupiteru, kao vrhovnom božanstvu, kroz epitete *Optimus* i *Maximus*, bio jedan od načina isticanja pripadnosti rimskoj zajednici.¹²² U nastavku se donose primjeri

¹¹⁹Girardi Jurkić, 2005: 149.

¹²⁰Sinobad, 2008: 151.

¹²¹Jurkić-Girardi, 1974: 11; Jurkić, 1976: 211; Medini, 1976: 187; Matijašić, 2002: 94; Girardi Jurkić, 2005: 50, 138-143; Matijašić, 2013: 63-64.

¹²²Bekavac, 2015: 19.

natpisa posvećenih Jupiteru.

*[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) / Papirius / Androni/cus / v(otum) I(ibens) s (olvit) / con su/is.*¹²³

Natpis pripada zavjetnom žrtveniku iz Pole, a datira u 2. na 3. stoljeće.¹²⁴ Na temelju se zapisa može iščitati i dedikanta, koji je dao posvetu Jupiteru. Posvete su mogli postavljati oni koji su imali dovoljno novčanih sredstava pa se zbog toga nailazi na različite društvene skupine u pogledu dedikanta: od oslobođenika, robova, punopravnih rimskih građana do žena.¹²⁵ U ovom slučaju dedikant pripada oslobođeničkom statusu ili oslobođeničkom podrijetlu.¹²⁶ Ujedno, dedikant je Jupiteru podignuo žrtvenik zbog zavjeta koji mu je ispunio.

*Iovi / Conservatori / sacr(um) / Diocles Aug(usti) lib(ertus) / proc(urator).*¹²⁷

Jupiter Konzervator najviše se štovao u Augustovo vrijeme, a bio je dio jovijanske imperijalne propagande, koja se prepoznaje u uskoj vezi Jupitera i cara.¹²⁸ Upravo je car Domicijan, nakon što je obnovio kapitolijski hram u Rimu, koji je stradao u požaru, dao sagraditi hram Jupiteru Konzervatoru.¹²⁹ Na istarskom području, najvjerojatnije izvan grada Pole te iz Pole potječu dva zavjetna natpisa podignuta u čast Jupiteru Konzervatoru. Ovdje navedeni natpis, koji je najvjerojatnije pronađen u Poli datira u 1. st. i donosi dedikanta, koji je bio carski oslobođenik i upravitelj ili nadglednik carskog imanja.¹³⁰

*[Iovi] V[ictori] / TitiaC(ai) I(iberta) F[---] / v(otum) s(olvit) [I(ibens) m(erito)].*¹³¹

U uskoj je vezi s carem i kult Jupitera Viktora, čiji su zavjetni žrtvenici pronađeni u Poli i Modrušanima nedaleko od Žminja. Upravo je natpis iz Pole, koji je pronađen u ulici Castropola, zanimljiv jer se na ulomku zavjetnog žrtvenika nalazi i glava bradatog muškaraca s kratkom kosom.¹³² Natpis datira u 1. st., a dedikantica je, kako se iščitava iz natpisa, bila carska oslobođenica Ticija.¹³³

¹²³Inscr. It. X/1, 11.

¹²⁴Girardi Jurkić, 2005: 139.

¹²⁵Sinobad, 2010: 153-178; Bekavac, 2015: 19.

¹²⁶Sinobad, 2010: 156-157.

¹²⁷Inscr. It. X/1, 9.

¹²⁸Girardi Jurkić, 2004: 92; Girardi Jurkić, 2005: 138; Sinobad, 2010: 165; Bekavac, 2015: 22.

¹²⁹Girardi Jurkić, 2005: 138 - 139; Sinobad, 2010: 165; Bekavac, 2015: 22.

¹³⁰Matijašić, 2002: 70-73; Girardi Jurkić, 2005: 138; Sinobad, 2010: 154-155.

¹³¹Inscr. It. X/1, 13.

¹³²Girardi Jurkić, 2005: 140.

¹³³Girardi Jurkić, 2005: 140.

[I] *ovii* [*Depul*]sori [-----].¹³⁴

Nadalje, postoji jedan natpis posvećen Jupiteru, koji nosi epitet *Depulsor*, što znači branitelj. Inače se Jupiter *Depulsor* štovao na Istoku i na području Dunava, a natpis ukazuje na sinkretiziranje vrhovnog božanstva s orijentalnim elementima.¹³⁵ Pronađeni natpis iz Pole datira u 3. st., a pretpostavlja se da je dedikant bio orijentalac jer se takve posvete pojavljuju na Istoku.¹³⁶ Na području je provincije Dalmacije pronađen samo jedan natpis posvećen Jupiteru *Depulsoru*, i to u Burnumu koji je bio rimski vojni logor.¹³⁷

Međutim, Jupiter se u Istri pojavljuje na natpisu zajedno s Junonom, koji su s Minervom činili Kapitolijsku trijadu. Zavjetni je žrtvenik pronađen na Velikom Brijunu i datira u 3. stoljeća.¹³⁸ No njihova zajednička pojava na zavjetnim žrtvenicima i nije bila vrlo česta. To upućuje na činjenicu da kao zajednički kult nije bio previše štovani i prihvaćen.¹³⁹ Na istarskom su području pronađena dva zavjetna žrtvenika posvećena božici Junoni. Jedan potječe iz Pole, a drugi iz Novigrada i datira ih se na prijelaz iz 1. u 2. stoljeće.¹⁴⁰ Natpis se iz Novigrada pojavljuje u sinkretiziranom obliku kao Junona Feronija, a božica je Feronija bila štovana u Akvileji.¹⁴¹

Štovanje Jupitera kao glavnoga božanstva rimske religije, ali i drugih božanstva rimskoga panteona, dokazuje romanizaciju na određenom području, koja se širila na istarskom području isprva zahvaljujući obrtnicima i trgovcima, a s municipalizacijom poluotoka, naseljavanjem Italika i uvođenjem rimskoga načina života u gradove i na njihove agere.

¹³⁴Inscr. It. X/1, 12.

¹³⁵Jurkić, 1976: 211; Medini, 1976: 187; Girardi Jurkić, 2002: 92; Girardi Jurkić, 2005: 50, 140.

¹³⁶Girardi Jurkić, 2005: 140.

¹³⁷Bekavac, 2010: 61-64.

¹³⁸Girardi Jurkić, 2005: 150.

¹³⁹Medini, 1979: 189.

¹⁴⁰Girardi Jurkić, 2005: 147-149; Sanader, 2008: 175.

¹⁴¹Girardi Jurkić, 2005: 148-149; D'Inca, 2005: 351, 354; Sanader, 2008: 175.

2.3. Minerva

U sastavu se službene rimske religije nalazila i božica Minerva, koja je zajedno s Jupiterom i Junonom činila Kapitolijsku trijadu, ali se ona i zasebno štovala. Božica se Minerva poistovjetila s grčkom božicom Atenom te je bila božica mudrosti, zaštitnica različitih zanatlija i vještina.¹⁴² Božica se Minerva štovala duž istočne jadranske obale, a osim natpisa to potvrđuje i sitna brončana plastika u liku Minerve. Pretpostavlja se da su se brončani kipići Minerve štovali u kućnim lararijima.¹⁴³ Na istarskom su području pronađene tri brončane figurice Minerve, u Premanturi, Brtonigli i na nepoznatoj lokaciji te jedno je Minervino poprsje od terakote pronađeno u Poli.¹⁴⁴ Od pronađenih brončanih figurica, najljepši primjerak potječe iz Premanture, a predstavlja klasičnu rimsku Minervu i datira u 1. na 2. st., visine 10,7 cm¹⁴⁵ (Sl. 10). Figurica je vrlo lijepo napravljena prema standardnom skulpturskom predlošku, a predstavlja umanjenu kopiju grčkog predloška, koju je izradio Fidija pod nazivom *Athena Promachos*. Brončana figurica ima vitko tijelo i uspravno držanje, a u desnoj ruci drži golubicu, dok joj na lijevoj ruci nedostaje šaka te Girardi Jurkić pretpostavlja da je u njoj držala koplje, jedan od atributa božice. Također, na glavi je lijepo prikazana i korintska kaciga s perjanicom.¹⁴⁶

Slika 10. Božica Minerva iz Premanture. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).

¹⁴²Medini, 1976: 190; Girardi Jurkić, 2005: 91, 115.

¹⁴³Jurkić-Girardi, 1974: 14; Jurkić, 1976: 212; Medini, 1976: 189-190; Girardi Jurkić, 2002: 92; Girardi Jurkić, 2005: 91-92; 151-156; Sanader, 2008: 175.

¹⁴⁴Jurkić-Girardi, 1974: 14; Girardi Jurkić, 1984: 14; Girardi Jurkić, 2005: 91-93; 154-156; Sanader, 2008: 175.

¹⁴⁵Jurkić-Girardi, 1974: 14; Jurkić, 1976: 212; Girardi Jurkić, 2005: 154; Sanader, 2008: 175.

¹⁴⁶Girardi Jurkić, 2005: 91-92; 154.

Osim brončanih figurica pronađeni su i natpisi posvećeni božici, no oni su vrlo zanimljivi jer su uz ime božice Minerve dodani epiteti *Polensis* ili *Polatica* i *Flanatica*. U čistom se obliku kult Minerve štovao na području Pole, gdje je pronađen donji dio zavjetnoga žrtvenika te nadgrobni spomenik.¹⁴⁷ Na pulskom je području božici Minervi dodan epitet *Polensis* te su pronađena dva nadgrobna spomenika. Girardi Jurkić smatra da se, vjerojatno, autohtoni kult sinkretizirao s Minervinim rimskim, službenim kultom. Smatra se da je Minervin kult bio vrlo važan na pulskom području te da je postojalo svetište u jednoj gradskoj inzuli zbog toga što se na jednom mramornom spomeniku nalazi fraza *insula Minervia*.¹⁴⁸ Međutim, postavlja se pitanje gdje se svetište nalazilo, a u literaturi postoje tri teze. Degrassi smatra da je možda svetište postojalo na otoku potkraj Pole,¹⁴⁹ no, za takvu tezu nedostaju čvrsti arheološki dokazi. Potom dio znanstvenika smatra da je svetište, možda, bilo unutar gradskih zidina, ili možda izvan njih kod Slavoluka Sergijevaca ili kod velikog rimskog kazališta. Također, pretpostavlja se da je svetište bilo na prostoru Sv. Marije Formoze, zbog pronalaska nadgrobnog spomenika, kojeg je podigao dedikant *servus Minerve Polensis*, u blizini ranokršćanskoga lokaliteta.¹⁵⁰ Tekst natpisa glasi: *D(is) M(anibus) / [...]s Miner(vae) Pol(ensis) ser(vus) / [...]diae Valentinae coniugi / v(ivus) f(ecit)*.¹⁵¹ Međutim, za lociranje Minervinog svetišta na toj lokaciji nema čvrstih dokaza.¹⁵² Također, u obzir treba uzeti i činjenicu da je možda nadgrobni spomenik sekundarno završio na prostoru gdje je pronađen. Za sada, pitanje o postojanju Minervinog hrama na pulskom području ostaje i dalje otvoreno.

Na pulskom su području pronađena tri natpisa koji spominju *serve*, to jest robove u službi Minerve, što ukazuje na važnost njezina kulta.¹⁵³ Pretpostavlja se da su robovi bili u funkciji pomoćnika svećenika, obnašali pomoćne poslove u hramovima. Također, njihova je zadaća bila slična kao i kod *aeditui*.¹⁵⁴

¹⁴⁷Jurkić-Girardi, 1974: 14; Jurkić, 1976: 212; Medini, 1979: 189-190; Girardi Jurkić, 1984: 14; Girardi Jurkić, 2002: 92; Girardi Jurkić, 2005: 91, 151-153.

¹⁴⁸Degrassi, 1970: 625-626; Jurkić-Girardi, 1974: 14; Jurkić, 1976: 212; Medini, 1976, 189-190; Girardi Jurkić, 2005: 46, 91.

¹⁴⁹Degrassi, 1970: 626.

¹⁵⁰Medini, 1976: 190; Girardi Jurkić, 2002: 92; Girardi Jurkić, 2005: 91; Zović, 2013: 70.

¹⁵¹Inscr. It. X/1, 158.

¹⁵²Već se dugi niz godina na prostoru ranokršćanske bazilike Sv. Marije Formoze provode arheološka iskopavanja pod vodstvom Željka Ujčića iz Arheološkog muzeja Istre.

¹⁵³Inscr. It. X/1, 158, 159, 160; Jurkić-Girardi, 1974: 14; Jurkić, 1976: 212; Girardi Jurkić, 2002: 92; Girardi Jurkić, 2005: 91, 151-153.

¹⁵⁴Zović, 2013: 71-72. *Aeditui* – osobe koje su se brinule o svim poslovima u svetištu. (Zović, 2013: 71).

Osim službenog epiteta *Polensis* ili *Polatica*, na području porečkog agera epitet je *Flanatica*. U Monsaležu, kod Poreča, pronađen je zavjetni žrtvenik iz 1. st., koji je slomljen na dva dijela¹⁵⁵ (Sl. 11). *Minerva Flanatica* štovala se na području antičke Flanone te se smatra da je riječ o *interpretatio romana* nekoga autohtonog kulta.¹⁵⁶ Spomenik, koji je pronađen na prostoru porečkog agera, ukazuju na činjenicu da je kult prenesen iz Flanone u Parentij to jest iz istočne na zapadnu obalu poluotoka. Također, smatra se da je kult u Parentij, donio doseljenik koji je na porečkom ageru naišao na štovanje rimske božice Minerve, koja je bila ista ili slična liburnskom kultu božice Flanatike.¹⁵⁷

Međutim, štovanje Minerve i podizanje njezina svetišta nalazi se i na širem jadranskom području, primjerice u Burnumu.¹⁵⁸ Na području je Akvileje i Trsta štovanje Minerve bilo vrlo razvijeno te su ju upravo niži slojevi pučanstva štovali, naročito oni koji su se bavili obrtništvom. Zbog toga se pretpostavlja da je s romanizacijom Minervini kult bio najprije štovan među nižim slojevima, najvjerojatnije među obrtnicima i zanatlijama, a kasnije postalo istaknuti gradski kult.¹⁵⁹ To upućuje na pretpostavku da je Minerva bila zaštitnica vještina i zanata kako na pulskom tako i u porečkom ageru.¹⁶⁰

Slika 11. Žrtvenik posvećen Minervi iz Monsaleža kraj Poreča.
(Preuzeto iz: Zović, 2013: 70).

¹⁵⁵Medini, 1976: 189-190; Girardi Jurkić, 1984: 14; Girardi Jurkić, 2005: 46, 153-154.

¹⁵⁶Medini, 1976: 190; Girardi Jurkić, 2005: 53.

¹⁵⁷Girardi Jurkić, 1984: 14.

¹⁵⁸Medini, 1976: 190.

¹⁵⁹Medini, 1976: 190.

¹⁶⁰Medini, 1976: 189-190; Girardi Jurkić, 2005: 53, 154; Girardi Jurkić, 2005a: 24.

2.4. Tera Mater i Histrija

Rimska se božica *Terra Mater* od ranog principata poistovjećuje sa starim rimskim božanstvom *Tellus*, koja je predstavljala personifikaciju plodnosti u agrarnom pogledu.¹⁶¹ Upravo od tada počinje razdoblje teškog, gotovo nemogućeg, razlikovanja između *Tellus* i *Terra Mater*. Početkom principata *Terra Mater* postaje dio državne religije te zauzima važno mjesto u carskoj propagandi, simbolizirajući uspješnost i blagostanje što je vidljivo na djelima koji prikazuju božicu.¹⁶² Božanstvo *Terra Mater* simboliziralo je također i zaštitnicu nekog kraja ili provincije. Njezin je kult bio vrlo raširen u sjevernoj Italiji i Akvileji te po provincijama, naročito u Sjevernoj Africi kao jednoj od najvažnijih žitnica Carstva, a njezin je kult posvjedočen i na istarskom području.¹⁶³

Na istarskom su području pronađena dva natpisa iz 1. st., posvećena božici Teri Mater, jedan potječe iz Pole, s otoka Sv. Katarina u Pulskom zaljevu, a drugi iz kontinentalne Istre, pronađen je kraj Modrušani, nedaleko od Žminja.¹⁶⁴ Na istarskom tlu nalazi se na štovanje božice Histrije, koja se pojavljuje pod više različitih imena kao *Terrae Histriae*, *Histriae Terrae*, *Histriae* i *Istriae*.¹⁶⁵ Štovanje njezina kulta zabilježeno je duž zapadne istarske obale, od Parentija preko Rovinja i Pole pa sve do Nezakcija. Međutim, Girardi Jurkić smatra da je to autohtona božica koja je nosila i ime regije *Deciorum Terrae Histriae*.¹⁶⁶ Zavjetni je žrtvenik iz 1. st. pronađen u Nezakciju, kraj ceste koja je išla prema Poli.

*Thala[ssa] / [D]eciorum (serva) / Terrae His[t] / riae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*¹⁶⁷

Među znanstvenicima je bilo polemike upravo oko pojma *deciorum*. Girardi Jurkić smatra da je to službeno ime regije, a Degrassi i Gesztelyi smatraju da označava status i podrijetlo dedikanta, a u ovom je slučaju dedikant bio rob ili robinja grčkog ili italjskog podrijetla.¹⁶⁸

¹⁶¹Sanader, 1996: 119-200; Sanader, 1999: 111-113, 142-143; Girardi Jurkić, 2005: 72.

¹⁶²Sanader, 1996: 120-123; Sanader, 1999: 113-123, 143.

¹⁶³Sanader, 1996: 123; Sanader, 1999: 123, 141-143; Girardi Jurkić, 2005: 72, 187-188.

¹⁶⁴Sanader, 1999: 144; Girardi Jurkić, 2005: 72, 187-188.

¹⁶⁵Girardi Jurkić, 1974: 10; Jurkić, 1976: 219; Sanader, 1999: 146; Girardi Jurkić, 2004: 94-95; Girardi Jurkić, 2005: 40-43; 125-127; Sanader, 2008: 177.

¹⁶⁶Girardi Jurkić, 1974: 10; Girardi Jurkić, 1984: 9; Girardi Jurkić, 2005: 40, 126.

¹⁶⁷Inscr. It. X/1, 664.

¹⁶⁸Sanader, 1999: 145, bilješka 166; Girardi Jurkić, 2005: 126.

*Histriae fanum / ab C(aio) Vibio Varo patre inchoatum / Q(uintus) Caesius Macrinus perf[e]cit et dedicavit.*¹⁶⁹

Ovdje prikazani natpis koji ukazuje na štovanje božice pod nazivom *Histria* pronađen je u Rovinju, a datira u rani principat. Natpis je zanimljiv jer vjerojatno ukazuje da je na tome području postojao hram, što se čita iz natpisa na epistilu, odnosno navratniku.¹⁷⁰ Smatra se da je gradnju hrama započeo Gaj Vibije Var, a završio Cezije Makrin te da je hram Histrije pripadao sklopu arhitektonske cjeline koju je sačinjavao još i hram božice Fortune. Do takvog zaključka o postojanju dvojnog hram, došlo se zbog otkrića epistila koji ima isti arhitektonski stil kao i prethodni.¹⁷¹

Slika 12. Žrtvenik Histrije Tere iz Poreča. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 87).

U Parentiju je također zabilježeno štovanje božice Histrije, ali pod nazivom *Histria Terra*. Zavjetni je žrtvenik pronađen u blizini pretpostavljenoga Neptunovog hrama. Pronađeni zavjetni žrtvenik datira u 2. st., a završetak monolitnoga bloka ukrašavaju dvije rozete, bikova glava, koja se nalazi u sredini, te vezujući lanci, koji se spajaju s rozetama¹⁷² (Sl. 12).

¹⁶⁹Inscr. It. X/1, 641.

¹⁷⁰Girardi Jurkić, 1984: 10; Sanader, 1999: 145-146; Girardi Jurkić, 2005: 40, 126.

¹⁷¹Girardi Jurkić, 1984: 10; Girardi Jurkić, 2005: 40.

¹⁷²Girardi Jurkić, 1984: 10; Girardi Jurkić, 2005: 40-43; 125.

Iz vremena kasnog principata ili ranog tetrarhijskog doba potječe zavjetni žrtvenik iz Pole, na kojemu je štovanje božice zapisano u čistom rimskom obliku *Istria*. Upravo je za to vremensko razdoblje bilo karakteristično izostavljanje slova *H*. Međutim, žrtvenik je pronađen u lošem stanju, ali se ipak uspjelo pročitati natpis i ime dedikanta, koji je dao podignuti žrtvenik. Smatra se da je dedikantica italskog podrijetla.¹⁷³

Štovanje božice *Terra Mater* i Histrije predstavlja vrlo zanimljivu činjenicu. Na početku je poglavlja naglašeno da je prema Girardi Jurkić *Histria* autohtona božica, no Sanader pretpostavlja da je to ipak rimska božica Tera Mater koja se poistovjetila s pokrajinom da bi mogla bolje zaštititi dotično područje. Štovanje je božice Histrije zabilježeno u romaniziranim gradovima duž obale, a dedikanti koji su podizali natpise i žrtvenike većinom su italskog podrijetla. Međutim, takvi se primjeri poistovjećivanja rimske božice s mjestom štovanja nalaze i u drugim provincijama, primjerice u Britaniji gdje se pojavljuje pod nazivom *Terrae Batauorum*, potom žrtvenik iz Dalmacije iz Hardomlje kod Ljubuškoga *Terrae Hillyricae et Iovi Optimo Maximo*.¹⁷⁴ Stoga se na temelju iznesenih argumenata može pretpostaviti da je božica *Terra Histria*, *Histria Terra*, *Histrie* i *Istria*, kako se javlja na istarskom tlu, ipak rimska božica, a ne autohtona.

2.5. Herkul, zaštitnik kolonije Pole

U rimskom je panteonu, pored ostalih božanstva, svoje mjesto našao i Herkul. Rimsko se božanstvo poistovjećuje s grčkim Heraklom. Herkul je smatran bogom snage i divljine, a kod Rimljana je zaštitnik trgovaca, uspješnosti i pobjede.¹⁷⁵ Njegovi su glavni atributi lavlja koža, toljaga, jabuka i posuda.¹⁷⁶ O štovanju se Herkula duž istočne jadranske obale doznaje zahvaljujući arheološkim podacima jer su pronađeni natpisi, prikazi Herkula u reljefima, statue te brončani kipići. Za rasprostranjivanje su Herkulova kulta duž istočne jadranske obale, naročito u Poli i Saloni te na otoku Braču, bili su zaslužni visoki dužnosnici i vojnici, koji su ujedno bili i njegovi glavni štovatelji.¹⁷⁷

¹⁷³Girardi Jurkić, 1984: 10; Sanader, 1999: 146; Girardi Jurkić, 2005: 43, 127.

¹⁷⁴Sanader, 1999: 146-149.

¹⁷⁵Sanader, 1994: 88, 90; Sanader, 1999: 15, 21; Bekavac, 2015: 33.

¹⁷⁶Sanader, 1994: 89, 91; Bekavac, 2015: 34.

¹⁷⁷Sanader, 1994: 87-90, 95; Starac, 1999: 136; Sanader, 2008: 172; Bekavac, 2015: 33.

Slika 13. Herkulova vrata. (Fotografija: Dolores Matika).

Na istarskom je području štovanje Herkula zabilježeno jedino u Poli, gdje je predstavljao zaštitnika grada. Potvrdu o tome daje natpis iz 2. st., koji ukazuje da je puno ime kolonije Pola glasilu *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*. Njegov je kult bio štovan i u vrijeme Rimske Republike na što ukazuju gradska vrata iz 1. st. pr. Kr. nazvana po njemu, a na njima je prikazan njegov lik i atribut toljage (Sl. 13). Upravo su gradska vrata imala duhovno značenje jer su pomoću zaštitnika grada, u ovom slučaju Herkula, štitila grad.¹⁷⁸

Pronađena su, također, dva zavjetna žrtvenika i jedan natpis posvećen Herkulu.¹⁷⁹ Zanimljiv je zavjetni žrtvenik, koji je pronađen uz Dvojna vrata, koja vode prema *pars superior* kolonije Pole, ali osim natpisa na kojem se ne spominje Herkulovo ime, žrtvenik je ukrašen reljefima koji prikazuju svinju, toljagu i posudu. Žrtvenik je vjerojatno bio posvećen Herkulu zbog njegovog atributa toljage, a svinja i

¹⁷⁸Jurkić-Girardi, 1974: 12-13; Jurkić, 1976: 211; Medini, 1976: 194; Sanader, 1994: 87, 90; Sanader, 1999: 172; Starac, 1999: 136; Starac, 2002a: 154-156; Girardi Jurkić, 2004: 97; Girardi Jurkić, 2005: 87; Girardi Jurkić, 2005a: 33.

¹⁷⁹Sanader, 1994: 90; Sanader, 1999: 53-55; Girardi Jurkić, 2004: 97-98; Girardi Jurkić, 2005: 160-167.

posuda predstavljaju elemente obreda Herkulova kulta.¹⁸⁰ U Poli je pronađena i glava natprirodne veličine koja najvjerojatnije prikazuje Herkula, a datira u 1. stoljeće¹⁸¹ (Sl. 14). Osim natpisa i portreta, u Nezakciju su pronađena dva brončana kipića koja najvjerojatnije prikazuju Herkula i datiraju u republikansko razdoblje, to jest u 2. na 1. st. pr. Krista.¹⁸² Brončani su kipići Herkula pronađeni i u razdoblju principata. Jedan potječe iz Pole iz 2. st., a drugi iz Tujana kraj Bala iz 1. na 2. stoljeće¹⁸³ (Sl. 15).

Slika 14. Brončni kipić Herkula, pronađen u Tujanu kod Bala. Herkulova glava iz Pole. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).

Brončani kipić iz Pole prikazuje starijega Herkula, što je i uobičajeni prikaz, a u lijevoj ruci, koja je omotana u lavlju kožu, drži toljagu.¹⁸⁴ Brončana figurica pronađena kraj Bala prikazuje Herkula kao ratnika, ali mu nedostaje atribut toljage s kojim je, kako smatra Sanader, htio dati udarac, ali ipak lijeva mu je ruka omotana u njegov drugi atribut, lavlju kožu. Međutim, taj je kipić jedan od rijetkih koji prikazuju Herkula u

¹⁸⁰Jurkić-Girardi, 1974: 13; Sanader, 1994: 90; Sanader, 1999: 54; Girardi Jurkić, 2005: 160 – 161.

¹⁸¹Girardi Jurkić, 2005: 90, 164.

¹⁸²Jurkić-Girardi, 1974: 13; Starac, 2002b: 17-18; Girardi Jurkić, 2005: 88, 165-166.

¹⁸³Jurkić-Girardi, 1974: 13; Girardi Jurkić, 2005: 88-90; 165-166.

¹⁸⁴Starac, 2002b: 17-18; Girardi Jurkić, 2005: 90, 165.

raskoraku jer je, inače, božanstvo prikazano kako stoji s nogama u kontrapostu, na lijevoj ili desnoj nozi.¹⁸⁵

Štovanje je božanstva Herkula potvrđeno i u Saloni, glavnom gradu provincije Dalmacije, ali i na otoku Braču. Na Braču je Herkul štovan u vezi s kamenolomima. Jedan je natpis na žrtveniku iz Salone, posvećen Herkulu, podignuo Akvilije Sever, centurion podrijetlom iz Flanone.¹⁸⁶ Navedeni primjer ukazuje da su visoki dužnosnici i vojnici bili jedni od glavnih štovatelja, pa time i širitelji kulta Herkula. Na istarskom su području također postojali kamenolomi zbog intenzivne gradnje na poluotoku, ali natpisi o štovanju Herkula u vezi s kamenolomima, za sada nisu još pronađeni.

Herkula se povezuje s vodom i ljekovitim izvorima te se štuje kao bog zdravlja i vode.¹⁸⁷ U Deneuvreu je postojalo svetište Herakla Salutarija gdje su pronađeni spomenici duž sakralnog kompleksa, kojeg su sačinjavale terme i bazeni.¹⁸⁸ U Poli je štovana rimska božica zdravlja Salus. Njezin je natpis pronađen na podnom mozaiku kućne niše u blizini Herkulovog svetišta, a datira u kasno republikansko razdoblje.¹⁸⁹ Na istarskom je području, osim natpisa iz Pole, pronađen još jedan natpis iz Goričice kod Buzeta o božici Salus.¹⁹⁰ Pronađeni žrtvenik datira u 1. st., a dedikantica je podignula spomenik iz zahvalnosti što je božica Salus spasila stanovnike Buzeta od bolesti. Tome je natpisu, uz ime božice, dodan epitet *Augusta*.¹⁹¹

Štovanje je kulta Herkula, kao zaštitnika kolonije Pola, bilo važno za stanovništvo Pole, od njezina osnutka pa kroz cijeli principat, što se može zaključiti na temelju pronađenih arheoloških nalaza. Osim javnoga štovanja kulta Herkula, on se štovao i u kućnim lararijima, to jest u privatnim svetištima, a to se zaključuje na temelju pronađene sitne brončane plastike.

¹⁸⁵Jurkić-Girardi, 1974: 13; Sanader, 1994: 90, 97; Sanader, 1999: 55, 87-88; Starac, 2002b: 18; Girardi Jurkić, 2005: 88, 166.

¹⁸⁶Medini, 1976: 194; Bekavac, 2015: 32-33, 41-42.

¹⁸⁷Bekvac, 2015: 45; Starac, 2008: 311.

¹⁸⁸Bekvac, 2015: 45.

¹⁸⁹Starac, 2008: 301-306.

¹⁹⁰Girardi Jurkić, 2005: 169.

¹⁹¹Inscr. It. X/3, 103; Girardi Jurkić, 2005: 169.

2.6. Agrarna božanstva

2.6.1. Liber

Liber je staro italsko božanstvo, koji je zajedno s Liberom (*Libera*) činio božanski par. Štovan je kao zaštitnik stvaranja i plodnosti u vegetacijskom, životinjskom i ljudskom svijetu.¹⁹² U Laciju je u 6. st. pr. Kr. zabilježeno njihovo štovanje, a u rimskom su se kalendaru svečanosti u njihovu čast odražavale 17. ožujka, što se ujedno poklapale s početkom sjetve. Antički pisci opisuju razne obrede koji su se toga dana odvijali.¹⁹³ Zbog velike je gladi u Rim uveden 496. g. pr. Kr. kult grčke trijade, Demetre, Dioniza i Kore. Na Aventinu je 493. g. pr. Kr. sagrađen hram u njihovu čast, ali u latiniziranom obliku božanstva su preimenovana u Cereru, Libera i Liberu te su ujedno činili agrarnu trijadu.¹⁹⁴ Liber se asimilira s Dionizom i Bakom te se počinje štovati kao zaštitnik vinogradarstva i vinove loze. Također, nakon asimilacije s Dionizom, Liber se počinje javljati u natpisima kao *Liber Pater*, a najraniji natpisi sežu u 3. i 2. st. pr. Krista.¹⁹⁵

Liber se početkom Carstva nije ubrajao među najvažnija božanstva, iako je August obnovio njihov hram na Aventinu. Njegov se kult počeo sve više štovati od dinastije Antonina, a naročito od Severa, kada postaje jedan od službenih bogova Carstva.¹⁹⁶ Njegovi su atributi bili grozd, svežanj voća i vinova loza, a obilježavali su ga kao agrarno božanstvo, dok je pantera simbolizirala ukočenu prirodu. Štovanje se Libera naročito povezuje uz gospodarske djelatnosti. U najvećoj su mjeri tragovi Liberova kulta, u vidu posvetnih natpisa, zabilježeni u blizini ili na carskim posjedima, to jest rustičnim vilama gdje se uzgajala vinova loza. Stoga nije ni čudno da se njegove posvete javljaju duž istočne jadranske obale već sredinom 1. st. pr. Kr. u Naroni, a donijeli su ga italski kolonisti te se intenzivno štovao sve do 3. stoljeća.¹⁹⁷ Osim na prostoru rimske provincije Dalmacije, u kojoj se proizvodilo i izvozilo vino, Liber se javlja i na istarskom području, gdje je bila znatna koncentracija carskih posjeda, a najrazvijenije su gospodarske grane bile, na prvom mjestu maslinarstvo, a potom vinogradarstvo. Na istarskom području štovanja Libera seže u 1. st., a zavjetni

¹⁹²Beard et al., 1996: 50; Matijević, Kurilić, 2011: 151-152; Glavičić, 2013: 59.

¹⁹³Matijević, Kurilić, 2011: 152; Glavičić, 2013: 59, bilješka 1.

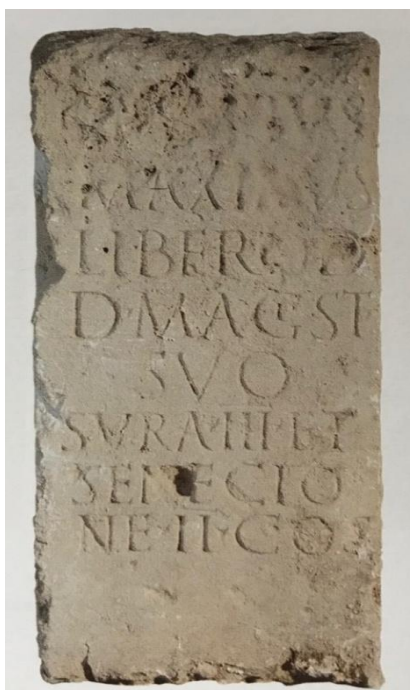
¹⁹⁴Olujčić, 1990: 7; Matijević, Kurilić, 2011: 151-152, Glavičić, 2013: 59.

¹⁹⁵Olujčić, 1990: 3-9; Matijašić, Tassaux, 2000: 66; Matijević, Kurilić, 2011: 152; Glavičić, 2013: 59-60; Bekavac, 2015: 127, 129.

¹⁹⁶Zaninović, 1997: 138; Matijašić, Tassaux, 2000: 76; Matijević, Kurilić, 2011: 153.

¹⁹⁷Olujčić, 1990: 16; Matijević, Kurilić, 2011: 153; Gabričević, 2013: 61, 69; Bekavac, 2015: 127-129.

je žrtvenik pronađen u uvali Kuje kod Ližnjana, gdje je carski rob obnovio hram božanstvu.¹⁹⁸ Degrassi pretpostavlja da je rob bio u službi Neronove žene Oktavije.¹⁹⁹ Liberu se u tome slučaju dodaje epitet *Augustus*. Liber nije imao mnogo epiteta koji se vežu uz njega, kao primjerice Jupiter, no, upravo epitet *Augustus* u najvećemu broju se javlja na području Istre,²⁰⁰ gdje od šest pronađenih spomenika četiri imaju taj epitet, te po jedan primjer u Akvileji, Naroni i Saloni. Osim štovanja Libera u pulskom ageru, njegove se posvete javljaju u porečkom i tršćanskom ageru te na liburnskom području. Natpis iz Vrsara (Sl. 15) je pronađen na mjestu ranokršćanske bazilike, koja se nalazi na obali. Zavjetna ploča datira u 107. g., u vrijeme vladavine Trajana, a to se doznaje po imenima konzula (Lucije Licinije Sura po treći put i Kvint Sosije Senecion, po drugi put), čija su imena uklesana na ploču, a dedikant zavjeta je Klaudije Maksim:²⁰¹ *Claudius Maximus / Libero D(eo) / d(edit) magist(ro) / suo / Sura III (tertium) et / Senecio/ne II (iterum) co(n)s(ulibus)*.

Slika 15. Zavjetna ploča posvećena Liberu iz Vrsara.
(Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 179).

¹⁹⁸Inscr. It. X/1, 585; Zaninović, 1997: 138; Matijašić, Tassaux, 2000: 69; Girardi Jurkić, 2005: 178; Matijević, Kurilić, 2011: 153.

¹⁹⁹Degrassi, 1970: 624; Girardi Jurkić, 2005: 178.

²⁰⁰Tassaux, 1997: 77-84; Epitet *Augustus* prvenstveno se veže uz cara i carski kult, a ujedno se na taj način izražavala lojalnost caru i carskoj vlasti, ali epitet ukazuje i na romanizaciju visokog stupnja. (Tassaux, 1997: 77-82).

²⁰¹Zaninović, 1997: 137-138; Matijašić, Tassaux, 2000: 73; Girardi Jurkić, 2005: 179; Matijević, Kurilić, 2011: 154.

*Liberu Aug(usto) sa(crum) / Sex(tus) Ap(puleius) Hermias / fecit a solo / Pol(l)ione et Apro / Il (iterum) co(n)s(ulibus).*²⁰²

Sljedeći je natpis vrlo zanimljiv, a pronađen je nedaleko od mjesta Labinci kraj Kaštelira, gdje se nalazio u sklopu rustične vile. Datira u 176. godinu. Dedicant je bio istočnjak i oslobođenik Hermija, a podignuo je malo svetište Liberu Augustu. Na sredini je ploče prikazano božanstvo sa svojim atributima: s tirsom te je cijeli krug oko njega obavijen listovima loze za koje se drži pantera. Zbog jednostavnosti reljefa i bez pretjeranoga umjetničkog stila, reljef ukazuje na povezanost kulta uz pučku sredinu. Također, na prikazanom se reljefu uočava ikonografija Dioniza – Bakha.²⁰³ Dedicanti, koji su podizali natpise, koristili su konzulsku dataciju da bi ukazali na određeni status na carevom imanju, to jest da su obavljali određene funkcije. Posljednji natpis s porečkog agera potječe iz okolice Parentija, s lokaliteta Zatika. Danas je taj natpis izgubljen i osim posvete Geniju Liberu Augustu, ne zna se o njemu ništa detaljnije.²⁰⁴ Posljednji spomenik pripada liburnskom teritoriju, a potječe iz okolice Alvone. Žrtvenik posvećen Liberu Patri Augustu datira između 1. na 2. st., a dedikant je najvjerojatnije bio venetskog ili liburnskog podrijetla. Na jednoj su strani natpisa prikazani tirs i pedum, a na drugoj posuda iz koje se granaju dva grozda te loza s listovima.²⁰⁵

Matijašić i Tassaux ukazuju na činjenicu da se na području Istre (Kuje kod Ližnjana i Vižinada) dva puta upotrebljava kratica *L.A.S. (Liberu Augusto Sacrum)*, što naglašava popularnost Liberova kulta u Istri. Natpis se s takvom kraticom pojavljuje još samo u Naroni.²⁰⁶ Upravo se na području Narone nalazio najraniji Liberov hram, a na području Salone pojavljuje se najveći broj potvrda o štovanju Libera, a upravo epitet *Torcle(n)sis* prikazuje Libera kao boga-zaštitnika preše, što je još jedna potvrda o njegovom štovanju vezanom uz vinogradarstvo i vino. Liberovo štovanje je povezano i s konzumacijom vina, a ne samo s njegovom proizvodnjom te je tim putem stekao još veću naklonost populacije.²⁰⁷

²⁰²Inscr. It. X/2, 232.

²⁰³Zaninović, 1997: 139; Matijašić, Tassaux, 2000: 70; Girardi Jurkić, 2005: 179-180.

²⁰⁴Inscr. It. X/2, 2.

²⁰⁵CIL III, 3046; Jurkić, 1976: 213; Olujčić, 1990: 14-15; Zaninović, 1997: 140; Girardi Jurkić, 2005: 180-181.

²⁰⁶Matijašić, Tassaux, 2000: 69.

²⁰⁷Matijašić, Tassaux, 2000: 72; Bekavac, 2015: 137-139.

Nadalje, u pulskom su ageru pronađene dvije brončane figurice koje prikazuju Dioniza.²⁰⁸ Može se zaključiti da je Liber imao veliku popularnost na istarskom području, iako nije pronađeno mnogo posvetnih natpisa, ali sama činjenica o velikom broju rustičnih vila i proizvodnji vina kao drugoj gospodarskoj grani, ukazuje na njegovu popularnost. Također, treba uzeti u obzir da je možda dio spomenika uništen dolaskom kršćanstva, čiji se tragovi pronalaze već u 3. stoljeću.

2.6.2. Silvan

Silvan je italsko božanstvo plodnosti, polja, vinogradarstva, šuma, lova to jest agrarno božanstvo. Bio je osobito štovan među nižim društvenim slojevima, a tek od vladanja cara Trajana postao je zastupljen u carskoj ikonografiji.²⁰⁹ Za štovanje je Silvana vrlo važno geografsko područje, što se najbolje vidi na prostoru rimske provincije Dalmacije. U unutrašnjosti je Dalmacije imao pastirsko obilježje te se na ikonografskim prikazima pojavljuje kao mladi i golobradi pastir, dok na obalnom području ima agrarno obilježje i prikazan je kao zreo muškarac s bradom. Također, izrada je reljefa u unutrašnjosti slabije kvalitete od one na obali.²¹⁰ U Dalmaciji je bio vrlo popularan, a to se zaključuje na temelju ikonografskih prikaza i posvetnih natpisa, no postoji još jedna važna činjenica. Među znanstvenicima vlada polemika o podrijetlu kulta Silvana u Dalmaciju. Jedan dio smatra da je Silvanov kult nastao na autohtonom božanstvu šuma i pašnjaka, takozvanom delmatskom Silvanu. Delmatski je Silvan prikazan s kozjim nogama, papcima, ušima i rogovima, a u ruci drži pedum i pastirsku sviralu, a uz njega se pojavljuju pas, koza i drveće, koje mu je posvećeno te se ga poistovjećuje s grčkim Panom. Svetišta na području Kozjaka i Klisa, koja su bila na otvorenome ili u pećini, ukazuju na pastirsko obilježje kraja i Silvanova kulta. Također, tri sačuvana reljefa prikazuju ga i kao tip delmatskog Silvana.²¹¹ Kod kulta se Silvana, kao i kod ostalih božanstva, javljaju epiteti koji se vežu uz njega. Najčešći je epitet *Augustus* te se u najvećem broju javlja u Saloni što ukazuje na jaku romanizaciju područja. Vrlo je zastupljen i epitet *Silvester*, koji se često pojavljuje u

²⁰⁸Girardi Jurkić, 2005: 184.

²⁰⁹Matijašić, Tassaux, 2000: 76-77, 79; Girardi Jurkić, 2004: 97; Girardi Jurkić, 2005: 55; Matijević, Kurilić, 2011: 148;

²¹⁰Bekavac, 2011: 153-155, Bekavac, 2015: 86-87.

²¹¹Bekavac, 2011: 153-155; 158-159; Bekavac, 2015: 85-89.

potpunom ili skraćenom obliku *Silu* ili *S* i najčešće u unutrašnjosti.²¹²

Epitet je *Augustus* bio zastupljen i na istarskom području, gdje od ukupno osam natpisa, polovica ima taj epitet. Silvan se u Istri pojavljuje i na reljefu četiri puta. Najvećim su djelom posvete Silvanu pronađene u pulskom i tršćanskom ageru, to jest na području Buzeta. Prema Girardi Jurkić, zavjetni žrtvenik koji je pronađen u Šandalji kraj Pule, po formi teksta može pripadati u kasno republikansko razdoblje. Prema takvoj interpretaciji datacije to je najstariji zavjet posvećen Silvanu u Istri.²¹³

Nadalje, u tršćanskom ageru, točnije na području Buzeta, pronađena su dva reljefa koja prikazuju Silvana. Zanimljiv je kameni blok s reljefima na tri strane koji datira u 1. st., a pronađen je u samom mjestu Buzet (Sl. 16). Jedna strana prikazuje bradatog Silvana s kozjim nogama, iz čela mu izvire rogovi, a do njega se nalazi jarac u skoku. Prikaz upućuje na delmatsku interpretaciju.²¹⁴ Matijašić ukazuje na činjenicu da je to prvi poznati nalaz delmatskog Silvana sjevernije od Zadra. No, Silvanu nedostaju uobičajeni atributi, pedum i pastirska svirala. Na bočnoj je strani reljefa prikazan Genij u berbi s dva grozda i loza s listovima. Taj se motiv može povezati uz kult Libera. Reljef s posudom iz koje izvire dva grozda te loza sa listovima i prikazom Libera pronađen je na istočnoj obali Istre, u okolici Alvone. Na drugoj je strani Silvanova reljefa prikazana berba masline.²¹⁵ Iz Fontane u Buzetu potječe drugi reljef, a prikazuje Silvana s pedumom i dva grozda koje nosi u ruci. Može se ponovno povezati Silvana s ikonografijom kulta Libera.²¹⁶ Štovanje kulta u Istri, prema arheološkim nalazima ukazuje na činjenicu i važnosti lova na istarskom području.²¹⁷ U rimskoj provinciji Dalmaciji, Silvan se pojavljuje zajedno s drugim božanstvima: Dijanom, Liberom i Nimfama,²¹⁸ no u Istri, za sada, takvi prikazi nisu još pronađeni.

²¹²Matijašić, Tassaux, 2000: 85; Bekavac, 2011: 158; Bekavac, 2015: 91.

²¹³Inscr. It, X/566; Girardi Jurkić, 2005: 169-170;

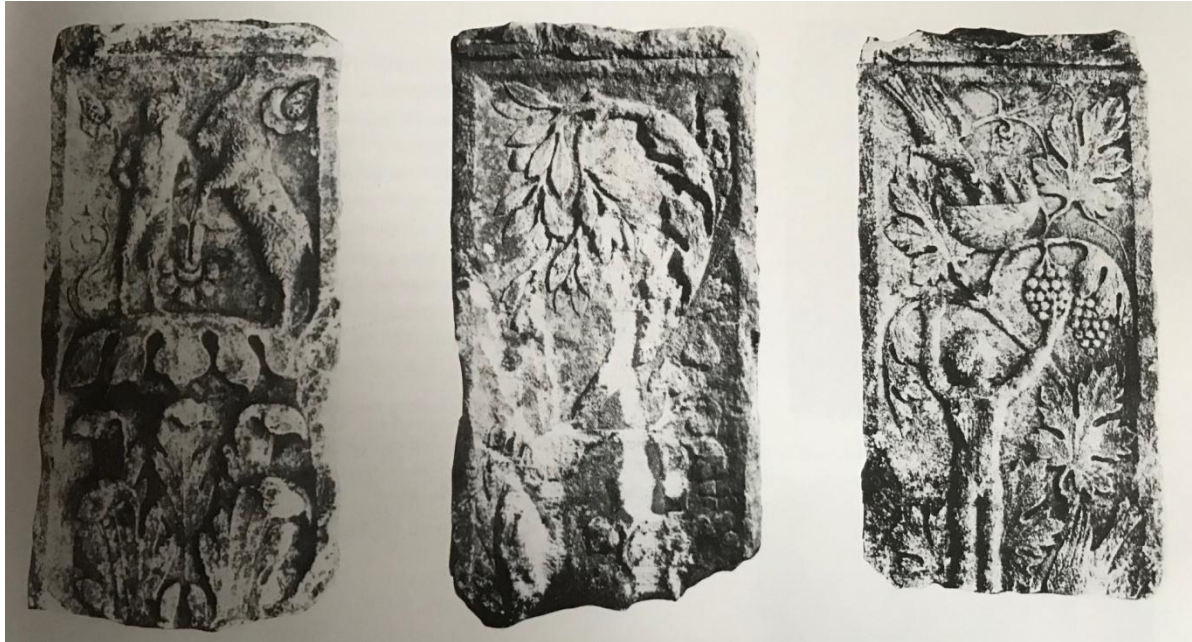
²¹⁴Matijašić, 1985: 188-190.

²¹⁵Matijašić, 1985: 188-190.

²¹⁶Girardi Jurkić, 2005: 177.

²¹⁷Matijašić, 1998: 361-362.

²¹⁸Matijević, Kurilić, 2011: 154-155; Bekavac, 2015: 104-106.

Slika 16. Reljef Silvana iz Buzeta. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 175).

2.7. Ostala rimska božanstva

Na Istarskom su se području, osim Jupitera, Junone, Minerve, Tere Mater, Herkula, Libera, Silvana i Salus, štovala i još neka rimska božanstva, ali u manjoj mjeri nego prethodna, izuzev Salus. Poneka su od sljedećih božanstva štovana u nešto većoj mjeri, što se zaključuje na temelju pronađenih arheoloških nalaza u obliku epigrafskih nalaza ili plastike.

Slika 17. Brončani kipić Merkura.
(Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).

Na istočnoj jadranskoj obali štovanje jednog od najstarijih grčko-rimskih kultova, Merkura, koji je sličan grčkom Hermesu, nije u prevelikoj mjeri zastupljeno.²¹⁹ Merkur je smatran zaštitnikom trgovine, naročito žitom, trgovačke dobiti i uspjeha te zaštitnik ljekarništva zbog njegova poznavanja ljekovitih trava.²²⁰ Merkurov kult nije zabilježen u unutrašnjosti, već samo na obali, to jest na onim mjestima gdje je bila razvijena trgovina i u manjim mjestima, gdje se vjerojatno štovao u kućnim lararijima. Njegovi su atributi vrećica s novcem i kaducej, koji ukazuje na povezanost s trgovinom, ali i putnički šeširić i štapić, koji mu donose sreću. Na istarskom je području pronađena jedna staklena *Merkur* boca iz Pole te brončani kipić iz Katora kraj Umaga²²¹ (Sl. 17). Brončana figurica prikazuje Merkura čuvara vreće s novcem u desnoj ruci, a glava, na kojoj se nalazi kapa s dva krila koja strše u zrak, mu naginje u desno. Brončana figurica pripada uobičajenoj obrtničkoj proizvodnji, a datira u 1. i 2. stoljeće.²²² Razmjerno blizu Katoru, u slovenskome dijelu Istre, nedaleko Kopra, pronađena je još jedna Merkurova figurica. Figurica

²¹⁹Medini, 1976: 193; Giunio, 2004: 141, 143.

²²⁰Medini, 1976: 193; Giunio, 2004: 142; Fadić, 2005: 205, 209.

²²¹Jurkić-Girardi, 1974: 15; Jurkić, 1976: 213; Medini, 1976: 193-194; Giunio, 2004: 143, 145; Girardi Jurkić, 2005: 156-157; Fadić, 2005: 208; Sanader, 2008: 174.

²²²Girardi Jurkić, 2005: 156-157.

predstavlja primjer helenističko-egipatske sinkretizacije grčkog Hermesa s egipatskim Thothom.²²³ Osim sitne plastike, na jugu je Istre pronađena staklena *Merkur* boca, koja, prema Ivi Fadiću, datira u kraj 2. ili u 3. stoljeće.²²⁴

Nadalje, iz Grčke božice ljubavi Afrodite protekla je u rimski svijet božica Venera u 4. st. pr. Kr. i imala je iste attribute kao i Afrodita. U Rimu se nalazio stariji hram posvećen Veneri *Obsequens* (Uslišateljici) iz 295. g. pr. Krista.²²⁵ Venerin se kult razvijao u vrijeme Republike, a bila je povezana s različitim kategorijama od spolnih, političkih ili društvenih. No, bila je usko povezana uz julijevsku dinastiju kao njihova praroditeljica. Također, uz kult se Venere vežu različiti epiteti, stoga se takav slučaj javlja i duž istočne jadranske obale, gdje postoje epigrafski nalazi o njezinom štovanju. Međutim, najbrojniji je epitet *Victrix*.²²⁶ Osim epigrafskih nalaza prisutna je i plastika, od većih statua do brončanih kipića. Upravo se u Saloni nalazi statua Venere *Victrix* zajedno s Erosom, koji je bio prastari bog prirode.²²⁷ U Saloni su pronađene sitne brončane figurice i zavjetni žrtvenici koji ukazuju na raširenost i popularnost njezina kulta tijekom principata.²²⁸ Na području Liburnije, točnije u Ninu, božica se Venera pojavljuje zajedno s autohtonom božicom Anzoticom u sinkretiziranom obliku kao *Venus Anzotica*.²²⁹ Međutim, to nije jedini slučaj pojavljivanja rimske božice s autohtonom. Takav se slučaj pojavljuje u Istri, točnije u mjestu Jasenovik nedaleko od Flanone, pod imenom *Iria Venus*.²³⁰ Očito je autohtona božica Irija imala ista svojstva kao i rimska božica Venera. Također, spomenuti primjeri ukazuju na činjenicu ukorijenjena štovanja autohtonih božica. Osim spomenutog zavjetnog žrtvenika, u Poli su pronađena još dva natpisa, a posvećena su božici Veneri *Caelestis*, to jest Nebeskoj Veneri.²³¹ U tom se slučaju božica javlja u orijentalnoj formi gdje dolazi do utjecaja religije s prostora Afrike, odnosno Kartage.²³² Jedan je natpis Nebeskoj Veneri bio uklesan na ulomku epistila i

²²³Girardi Jurkić, 2005: 157.

²²⁴Fadić, 2005: 208.

²²⁵Zaninović, 2005: 160-161; Matijević-Kurilić, 2011: 140.

²²⁶Medini, 1976: 191-192; Zaninović, 2005: 160 – 165; Matijević-Kurilić, 2011: 140-141.

²²⁷Zaninović, 2005: 161; Matijević-Kurilić, 2011: 141-142.

²²⁸Zaninović, 2005: 161-165; Matijević-Kurilić, 2011: 141-142.

²²⁹Medini, 1976: 191; Zaninović, 2005: 162; Sanader, 2008: 174; Matijašić, 2013: 65.

²³⁰Inscr. It. X/3, 197. Osim ovog natpisa, u Flanoni je pronađen jedan natpis posvećen božici Iriji uz dodavanje epiteta *Augustus*, koji datira u rani principat. (CIL III, 3032; Zović, Kurilić, 2015: 423), a prema Girardi Jurkić božica je štovana u čistoj formi. (Girardi Jurkić, 2005: 45).

²³¹Girardi-Jurkić, 1974: 14-15; Jurkić, 1976: 212-213; Medini, 1976: 191-192; Girardi Jurkić, 2004: 93; Girardi Jurkić, 2005: 53, 128, 157, 159; Sanader, 2008: 22-23; Matijašić, 2013: 65.

²³²Medini, 1976: 191; Girardi Jurkić, 2005: 53.

datira u prvu polovicu 1. st.,²³³ a drugi je zavjetni žrtvenik iz 1. na 2. st. te se pretpostavlja da se nalazio u svetištu Venere, a postavio ga je Akutin sa svojima.²³⁴ Zbog pronalaska oba natpisa na istom mjestu, to jest u gradskim zidinama na obali zaljeva, Girardi Jurkić pretpostavlja da bi u neposrednoj blizini trebalo postojati Venerino svetište u kojem se nalazio žrtvenik.²³⁵ Osim spomenutih natpisa, u unutrašnjosti Istre, u Karojbi kraj Pazina, pronađena je sitna brončana figura Venere *Anadyomene* iz 1. st., a izrađena je prema grčko-helenističkom predlošku.²³⁶ Također, na istarskom je području pronađen dio pretpostavljene Venerine skulpture koji ju prikazuje od struka na dolje, a gornji dio nedostaje. Pronađen je i ulomak skulpture, koji prikazuje gornji dio ženskog lika s njezinim grudima, te donji dio statue nedostaje, a smatra se da, također, predstavlja Veneru. Detaljnijom analizom smatra se da je ulomak bio sastavni dio neke veće cjeline, a Girardi Jurkić ukazuje da je možda Venera bila prikazana s nimfama i amorima. Točno mjesto pronalaska te kamene plastike nije poznato, no, pretpostavlja se da su obje pronađene u Poli.²³⁷

Na istarskom se području nije štovao čisti Venerin kult, već se on štovao u sinkretiziranom obliku, ali to nije slučaj samo u Istri, već duž cijele jadranske obale. Također, pretpostavlja se da su u Istri postojala Venerina svetišta, u Poli i u uvali Verige na Velikom Brijunu. Stoga se može zaključiti da je Venerin kult u najvećoj mjeri štovan na području pulskog agera te, na obalnome području liburnijske Istre.

Nadalje, božanstvo sreće, to jest Fortuna, štovala se duž istočne jadranske obale. Poistovjećuje se sa starom grčkom božicom Tihom (*Tyche*) te sa starijom rimskom božicom Fors. Servije Tulije je uveo štovanje kulta Fortune u Rim, a također se smatra da je sagradio i njezin hram u 6. st. pr. Krista.²³⁸ Božica je Fortuna u vrijeme Republike i Carstva bila zaštitnica rimskoga naroda, a osobito je njezin kult bio štovan u vrijeme cara Augusta. Najpoznatije je svetište imala na Kvirinalu, koje je sagrađeno u 2. st. pr. Krista.²³⁹ Duž istočne jadranske obale pronađeni su natpisi i plastika što ukazuje na njezino štovanje. Natpisi su pronađeni u Saloni, Tiluriju i Naroni, a na istarskom području u Rovinju, koji ukazuje na pretpostavljeno postojanje

²³³Inscr. It. X/1, 24.

²³⁴Inscr. It. X/1, 25; Jurkić- Girardi, 1974: 14-15; Jurkić, 1976: 212; Girardi Jurkić, 2004: 92; Girardi Jurkić, 2005: 53, 157-158.

²³⁵Girardi Jurkić, 2004: 92; Girardi Jurkić, 2005: 53, 157-158.

²³⁶Jurkić-Girardi, 1974: 15; Jurkić, 1976: 212-213; Girardi Jurkić, 2004: 92; Girardi Jurkić, 2005: 160.

²³⁷Girardi Jurkić, 2005: 159-160.

²³⁸Jurkić-Girardi, 1974: 12; Jurkić, 1976: 211; Girardi Jurkić, 2005: 86.

²³⁹Girardi Jurkić, 2005: 86.

njezinog manjeg svetište.²⁴⁰ Na području je Buja pronađena brončana figurica te je to jedina sitna plastika pronađena na istarskom tlu.²⁴¹ Štovanje božice Fortune na istarskome se tlu pojavljuje zajedno s egipatskim kultom Izidom.²⁴²

Božanstvo se Prijapa povezuje uz plodnost i ljubav, ali i zaštitnika vinogradarstva i plodova, stoga nije neobično da ga se nalazi na istarskom tlu.²⁴³ Štovanje je Prijapa na istarskome tlu potvrđeno nalazom kamene ploče. Na njoj je u reljefu prikazan falus, a mjesto je nalaza nepoznato. Također, Prijap je prikazan u sklopu arhitektonske dekoracije gornjega dijela friza rimskog mauzoleja, pronađenog nedaleko od Dvojnih vrata u Poli. Prijap je prikazan zajedno sa sfigom i datira u 1. stoljeće. Postoji još i sitna brončana plastika Prijapa. Božanstvo se nalazi na tupome brončanom čavlu, a pronađen je u Plomin Luci, u neposrednoj blizini istraživanih ostataka rimske arhitekture, a datira u 1. stoljeće.²⁴⁴

Na prostoru je rimske provincije Dalmacije zabilježeno štovanje rimskoga boga Jana (*Janus*), ali najveći broj potvrda nalazi se na liburnskom području gdje je imao veliku popularnost. Prema Valentini Zović i Anamariji Kurilić, pojava se Jana u Liburniji javlja od početka principata jer, kako je u znanstvenim krugovima poznato, njegov kult ponovno oživio car August.²⁴⁵ Međutim, Sanader pretpostavlja da je upravo najveća koncentracija Janova kulta na području Liburnije zbog poistovjećivanja kulta s autohtonim božanstvom nepoznatog imena. Na istarskom se području javljaju dvije posvete bogu Janu, iz Alvone (Sl. 18) i iz Flanone iz doba ranog principata.²⁴⁶ Na oba natpisa pojavljuje se štovanje boga Jana s epitetom *Pater*, ali to nije neobično jer više od polovice natpisa sadržava taj epitet.²⁴⁷ Međutim,

²⁴⁰Inscr. It. X/1, 640.

²⁴¹Jurkić-Girardi, 1974: 12; Jurkić, 1976: 211; Medini, 1976: 193; Girardi Jurkić, 2005: 86, 167-168; Sanader, 2008: 174.

²⁴²Jurkić-Girardi, 1974: 12; Jurkić, 1976: 211; Medini, 1976: 193; Girardi Jurkić, 2005: 86-87, 203-205. O sinketizaciji božice Fortune s egipatskom božicom Izidom biti će više riječi poglavlju: 5.2. *Kult egipatske božice Izide*. Naime, božica Fortuna je zajedno s grčkom božicom Nemezom bila zaštitnica kazališta i amfiteatra. Na istarskom području pronađeno je ukupno pet natpisa posvećenih božici Nemezi, četiri natpisa pronađena su na području Pole (Inscr. It. X/1, 18, 19, 20, 595), a jedan na rijeci Dragonji (Inscr. It. X/3, 35). (Girardi Jurkić, 2005: 206-208).

²⁴³Jurkić, 1976: 214.

²⁴⁴Girardi Jurkić, 2005: 185-186. Rimska arhitektura u Plomin Luci u neposrednoj blizini parcele gdje je pronađena figurica Prijapa istraživana je početkom 80-ih g. prošlog stoljeća pod vodstvom Nina Novaka, a revizijska istraživanja provedena su 2016. i 2017. g. pod vodstvom Davora Bulića. No, za sada nisu pronađeni nikakvi nalazi koji bi upućivali na svetište, odnosno kućni lararij.

²⁴⁵Zović, Kurilić, 2015: 421-450; Sanader, 2016: 143

²⁴⁶CIL III, 10072; CIL III, 3030; Girardi Jurkić, 2005: 136; Zović, Kurilić, 2015: 422-423; Sanader, 2016: 125-126, 142-145.

²⁴⁷Sanader, 2016: 140-141.

Girardi Jurkić smatra da je zavjetni žrtvenik posvećen Janu iz Alvone u funkciji autohtonog božanstva koje se najvjerojatnije miješa s rimskim Janom.²⁴⁸ Zbog nalaza brojnih natpisa posvećenih rimskom bogu Janu i teze Mirjane Sanader, koja ukazuje da je moguće da se rimski Jan poistovjećuje s nekim autohtonim, za sada nepoznatim božanstvom, taj će se natpis iz Alvone, također, pribrojiti rimskom božanstvu.

Osim štovanja Merkura, Venere, Fortune, Prijapa i Jana u čistom rimskom ili u sinkretiziranom obliku na istarskom su području pronađeni natpisi i plastike sljedećih božanstva: Vesta, Bona Dea, Luna, Flora, Sol, Eros te Geniji i Mani.²⁴⁹ Osim, epigrafskih potvrda, pronađen je i određeni broj sitne brončane plastike, a ona najvjerojatnije ukazuje na štovanje božanstva u kućnim lararijima.

Slika 18. Žrtvenik posvećen Janu iz Labina. (Preuzeto iz: Sanader, 2016: 125).

²⁴⁸Girardi Jurkić, 2005: 136.

²⁴⁹Girardi Jurkić, 2005: 186-198.

3. CARSKI KULT

Najranija se štovanja cara kao boga pronalaze na Istoku. Upravo su faraone u Egiptu smatrali bogovima te su Aleksandra nakon osvajanja zemlje pozdravili kao božjeg sina u Amonovu svetištu.²⁵⁰ U periodu helenizacije rimske kulture i religije, od 2. st. pr. Kr., obično je istaknutima pojedincima bila dodijeljena božanska počast.²⁵¹ Na Siciliji su se, točnije u Sirukazi, Rimljani prvi put susreli s božanskim počastima, kada su dočekali Marcela, koji ih je oslobodio kartaške vladavine, a također su organizirali i festival *Marcelliu* za tu prigodu.²⁵²

Začetak carskoga kulta smješta se u vrijeme Cezara, koji je 63. g. pr. Kr. postao vrhovni svećenik (*pontifex maximus*). Ujedno je on bio i prvi Rimljanin koji je posthumno štovan kao državni bog, a nakon njegove smrti, 44. g. pr. Kr., odlukom Senata, ljudi su se mogli zaklinjati njegovim Genijem.²⁵³ Cezar je dobio i svoga svećenika, *flamen Divi Iulii*, što upućuje na važnost Cezara u rimskoj državnoj religiji.²⁵⁴ Nasljednik je Cezara bio August, kojega su rimski narod i Senat prihvatili kao potomka bogova, a 27. g. pr. Kr. dodijelili su mu epitet *Augustus*, što označava i početak principata. August nije dozvolio da se zaboravi njegova veza s Cezarom jer je to ukazivalo na činjenicu da će nakon smrti biti proglašen božanskim, a 12. g. pr. Kr. postao je doživotni vrhovni svećenik (*pontifex maximus*). Time je ujedinio religijsku, političku i vojnu moć, a njegov je Genij postao službeni oblik zakletve i stavljen je u državni kult sa žrtvovanjem bika, umjesto vina, cvijeća i paljenica.²⁵⁵ Upravo je Tiberije prije Augustove smrti posvetio poznati oltar *Ara Numinis Augusti* u Rimu, koji je potvrdio da je kult numena dio carskog kulta.²⁵⁶ Kada je car August umro, Tiberije je dao izgraditi svetište, 16. g. u Bovili, gdje se nalazio i Augustov kip, a o kultu su se brinuli *sodales Augustales*. Važno je mjesto u carskom štovanju imala božica Roma, koja je predstavljala personifikaciju rimskoga naroda, a bila je uvedena zbog iskazivanja lojalnosti gradova Male Azije rimskoj vlasti. Njezin se kult najprije pronalazi u provincijama, a najraniji hramovi sagrađeni u njezinu čast pojavljuju se na helenističkom Istoku.²⁵⁷ Sve veće značenje počinje dobivati u vrijeme Carstva kada

²⁵⁰ Posavec, 1998: 71.

²⁵¹ Glavičić, Miletić, 2008: 417.

²⁵² Jadrić-Kučan, 2011: 6.

²⁵³ Glavičić, Miletić, 2008: 417-418; Jadrić-Kučan, 2011: 12-13.

²⁵⁴ Jadrić-Kučan, 2011: 13.

²⁵⁵ Glavičić, Miletić, 2008: 417-418; Jadrić-Kučan, 2011: 14-15.

²⁵⁶ Glavičić, Miletić, 2008: 417-418; Jadrić-Kučan, 2011: 16.

²⁵⁷ Glavičić, Miletić, 2008: 417; Jadrić-Kučan, 2011: 7, bilj.14.

postaje dio službene carske ideologije, a njezin se kult počeo pojavljivati u umjetnosti i na novcu.²⁵⁸

Nadalje, smatra se da je carski kult na Zapadu uveden od strane carske obitelji kao sredstvo da se kontroliraju osvojene provincije.²⁵⁹ Rani se carski kult u zapadnim provincijama odnosio na Galiciju, Keltsko-Iberski poluotok i Ilirik, odnosno, na provincije koje su bile obilježene ratnim pobjedama Cezara i Oktavijana.²⁶⁰ Pokrajinska je razina carskoga kulta bila organizirana na početku Augustove vladavine, kada carski kult još nije bio definiran na središnji, provincijski i municipalni.²⁶¹ U sjeverozapadnoj je Hispaniji pronađen najraniji trag pokrajinskog kulta, a utemeljen je na osnovi triju oltara nazvanih *Arae Sestianae*. Iako materijalni ostaci nisu otkriveni, literarni ukazuju na posvećenje Augustu. Važno je napomenuti da su tri oltara podignuta za područje tri konventa.²⁶² Pokrajinska je razina kulta, u prvom redu, bila organizirana u onim područjima koja su bila nestabilna za rimsku vlast. Nakon prihvaćanja kulta na pokrajinskoj razini dolazilo je do organiziranoga štovanja na nivou cijele provincije. Upravo je tako pokrajinski kult imao važnu političku ulogu u učvršćivanju i prihvaćanju rimske vlasti među peregrinskim stanovništvom.²⁶³

Za razvoj je provincijskog carskog kulta vrlo važan oltar u Galiji, kraj Lugduna (*Lugdunum*), oko kojeg je uspostavljen kult za tri administrativne jedinice.²⁶⁴ Druz je 12. g. pr. Kr. podignuo oltar posvećen Augustu i božici Romi, a 10. g. pr. Kr. autohtone su zajednice posvetile oltar te izabrale glavnog svećenika, *sacerdos*, Herduanca Gaja Julija Verekunda, iz autohtone zajednice.²⁶⁵ Taj je događaj bio važan za daljnji razvitak carskog kulta. Od tada se organizacija kulta dijeli na provincijsku, pokrajinsku i municipalnu razinu. U kolonijama i municipijima organizira se carsko štovanje, nastaju posebni kolegiji i svećenici, a štovanje je bilo posebno organizirano za građanski sloj, a posebno za najbogatije oslobođenike (*libertine*).²⁶⁶

²⁵⁸ Jadrić-Kučan, 2011: 7-9.

²⁵⁹ Glavičić, Miletić, 2008: 418.

²⁶⁰ Glavičić, Miletić, 2008: 417-418.

²⁶¹ Jadrić, Miletić, 2008: 78.

²⁶² Jadrić-Kučan, 2011: 20-21.

²⁶³ Jadrić-Kučan, 2011: 104; Jadrić-Kučan, 2012: 43.

²⁶⁴ Jadrić-Kučan, 2011: 22.

²⁶⁵ Glavičić, Miletić, 2008: 418; Jadrić, Miletić, 2008: 78; Jadrić-Kučan, 2011: 21-22, 101.

²⁶⁶ Jadrić-Kučan, 2011: 129.

Štovanje se carskoga kulta odvijalo kroz sve dinastije tijekom principata, a dolaskom na vlast cara Dioklecijana i uvođenjem teokratskoga štovanja svoje ličnosti, došlo je do mijenjanja kulta cara. Car Dioklecijan postao je *dominus et deus* te je zahtijevao da ga se štuje kao boga, a uveo je i istočnjačku dvorsku ceremoniju. Također, dodao si je epitet *Iovius*, sin Jupiterov, gdje je sebe izjednačio s bogom, a Jupiter je postao zaštitnik tetrahije. Sve je to dovelo do transformacije prijašnjega carskog oblika štovanja.²⁶⁷

3.1. Svećenici carskog kulta

Važnu su ulogu u carskom kultu imali svećenici i svećenički kolegiji, koji su brinuli i propagirali kult cara. U Rimu je važnu ulogu u štovanju carskog kulta imao *flamen Iulialis*, a nakon smrti cara Augusta, 14. g., Tiberije je osnovao kolegij *sodales Augustales*.²⁶⁸ Novoosnovani su kolegij činili dvadeset i jedan senator, a pridruženi su posebnim dekretom i Tiberije, Druz, Germanik i Klaudije. Nakon proglašenja carice Livije, žene cara Augusta, svećenicom, i žene su bile uključene u štovanje kulta.²⁶⁹ Kao što je već naglašeno, carski kult se dijeli na pokrajinski, provincijski i municipalni te se stvaraju posebni kolegiji sa svećenicima, koji se razlikuju od središnjeg carskog kulta. Stoga se na municipalnoj razini stvaraju kolegiji carskog kulta *sacerdotes Augustales provinciae* i *flamines (flaminicae) Augustales provinciae*.²⁷⁰ Svećenici, koji su djelovali u sklopu kolegija, bili su *flamines, flaminicae* i *sacerdotes*,²⁷¹ a birani su iz građanskoga sloja, to jest bili su punopravni rimski građani od svojega rođenja.²⁷² U Rimu su carski svećenici, *flamines*, doživotno obnašali dužnost, a u provincijama i na municipalnoj razini godinu dana. Umirovljeni su se svećenici nazivali *sacerdotales* i *flaminales*.²⁷³ Smatra se da je razlika između *flamen* i *sacerdos* u provincijskom carskom kultu bila, zbog različitih načina rituala i drugih karakteristika pri stupanju u svećenstvo. Također, razlika je ta što su *sacerdos* uobičajeno obavljali obrede i prinosili žrtve kod orijentalnih, autohtonih ili službenih kultova, a pojavom carskog kulta vršili obrede i u ime peregrinskog stanovništva, a

²⁶⁷ Jadrić-Kučan, 2011: 63-65, 120, 216-219.

²⁶⁸ Jadrić, Miletić, 2008: 77; Glavičić, Miletić, 2008: 418.

²⁶⁹ Jadrić, Miletić, 2008: 77; Glavičić, Miletić, 2008: 418.

²⁷⁰ Jadrić, Miletić, 2008: 77.

²⁷¹ Jadrić, Miletić, 2008: 77.

²⁷² Bekavac, 2015: 231.

²⁷³ Jadrić-Kučan, 2011: 67, 74.

flamines su bili osobni svećenici službenih rimskih bogova.²⁷⁴ Osim toga, smatra se da su *sacerdotes* vršili obrede za kult živog cara, a *flamines* za kult umrlog cara.²⁷⁵ Imenovanje municipalnog svećeništva nije imalo pravila te se nazivaju *flamines* i *sacerdotes*, a svećenica *flaminicae*. Razlog tomu leži u činjenici da se municipalni kult razvio bez službene carske direktive te je imenovanje bilo stvar gradske odluke. Municipalni su svećenici carskoga kulta bili dio bogatog društva u vlastitim gradovima te su mogli dosegnuti viteški položaj (*equites*).²⁷⁶

Drugu skupinu carskog kolegija, pod nazivima *collegium Augustalium*, *corpus Augustalium* ili *Augustales corporati*, obnašale su osobe od 12. g. pr. Kr. pod imenom *seviri Augustales*, a redovito su pripadale oslobođenikom sloju.²⁷⁷ Kolegij se *Augustales* nalazi u kolonijama i municipijima Italije te u zapadnim provincijama, a obično su ga činile male grupe od šest članova, *seviri* ili *sexviri Augustales*.²⁷⁸ Na natpisima se pronalaze različiti termini: *Augustales*, *sexviri Augustales* i *sexviri*, a razlika između njih je što kolegiju augustala broj članova nije određen, nego svi zajedno rade posvete pod naslovom *Augustales*, za razliku od kolegija *sexvira Augustales*, koji u većini slučajeva broji šest članova, iako pojedini stručnjaci smatraju da je riječ o istoj instituciji.²⁷⁹ *Augustales* su najprije bili u funkciji magistrata, a ne svećenstva. Nakon službe su odlazili u organizaciju zvanu *corpus Augustalium*. Početkom 2. st., najvjerojatnije u vrijeme cara Trajana, zbog proširenja magistratskih funkcija augustala i sevira augustala organizirani su u kolegije pod imenom *corpora*, *collegia* ili *ordines*.²⁸⁰ *Augustales* se smatrao državnom organizacijom, za razliku od sličnih vjerskih organizacija privatnoga karaktera. U nekim su dijelovima sjeverne Italije od dinastije Antonina *sexviri Augustales* bili organizirani u *cultores domus divinae*.²⁸¹ U kolegij su mogli pristupiti samo bogati oslobođenici jer je imetak bio vrlo važan, a ulazak se mogao ostvariti plaćanjem *summa honoraria*, organiziranjem igara ili preko munificijencije i to u trajanju od godine dana. Osim toga, *seviri* i *Augustales* su obuhvaćali i političke, socijalne i ekonomske funkcije.²⁸² Zadaća je

²⁷⁴Giunio, 2009: 414; Jadrić-Kučan, 2011: 67, 108.

²⁷⁵Bekavac, 2015: 241.

²⁷⁶Jadrić-Kučan, 2011: 74-75, 301.

²⁷⁷Jadrić, Miletić, 2008: 77-78; Giunio, 2009: 414-415; Jadrić-Kučan, 2011: 74; Bekavac, 2015: 214, 231.

²⁷⁸Beard, et al., 1996: 357-358.

²⁷⁹Jadrić-Kučan, 2011: 75-76.

²⁸⁰Giunio, 2009: 415; Jadrić-Kučan, 2011: 76.

²⁸¹Jadrić-Kučan, 2011: 77-78; 316.

²⁸²Šašel Kos, 1999: 177.

Augustala bila štovanje i promicanje carskog kulta, vršeći obrede u obliku prinošenja žrtva ljevanica, a životinje bi žrtvovali na carske ili druge važne godišnjice. U 3. st. kolegij je počeo izumirati zbog ekonomske krize te sve manjeg broja oslobođenika.²⁸³

3.2. Carski kult u Istri

Razvoj municipalnog carskog kulta na početku je bio prvenstveno organiziran za niži društveni sloj, to jest za robove i oslobođenike, a kasnije i za viši sloj društva kada su utemeljeni festivali i sagrađeni hramovi.²⁸⁴ Carski se kult mogao vršiti na razne načine od posvećenoga prostora, koji je bio namijenjen štovanju careva i služio za prakticiranje rituala, podizanjem posveta diviniziranim carevima i božanstvima, osnivanjem raznih svećeničkih organizacija, podizanjem carskih kipova i portreta, koji su bili važno sredstvo carske propagande.²⁸⁵

Histrija je u Cezarovom razdoblju pripadala provinciji Ilirik, a u Augustovo je vrijeme, premještanjem granice s rijeke Rižane na rijeku Rašu, priključena Desetoj italskoj regiji.²⁸⁶ August za života nije dozvolio podizanje hramova njemu u čast, jedino u zajednici s božicom Romom, koja se štovala kao dio carskog kulta.²⁸⁷ Na sjevernoj strani pulskog foruma nalazi se hram posvećen božici Romi i caru Augustu, a prema natpisu *Romae et Augusto Cesari Divi f(ilio) Patri Patriae*²⁸⁸ ukazuje da je sagrađen između 2. g. pr. Kr. i 14. godine. Upravo izgradnja hrama dokazuje da je carsko štovanje bilo vrlo rano uvedenu u Polu. Natpis je s lijeve i desne strane bio ukrašen reljefom božice Viktorije raširenih krila.²⁸⁹ Kult se božice Rome štovao i u provinciji Dalmaciji, u Oneju, Šipovu kod Jajca, Ekvumu, Dokleji i Zenici.²⁹⁰ Osim sačuvana hrama na sjeveroistočnoj strani pulskoga foruma tijekom arheoloških iskopavanja, 1909. g., pronađena je zgrada carskog kulta.²⁹¹ Prostorija je bila otvorena prema forumu, a kameno je stubište u njezinoj blizini vodilo put brežuljka. U pretpostavljenoj je zgradi carskog kulta pronađen donji dio statue cara, a do njegovih

²⁸³ Jadrić-Kučan, 2011: 76-78, 202; Giunio, 2013: 186.

²⁸⁴ Jadrić-Kučan, 2011: 30.

²⁸⁵ Bekavac, 2015: 66.

²⁸⁶ Plin. *N. H.* 3, 150; Starac, 2002: 118-119, 130-131.

²⁸⁷ Jadrić-Kučan, 2011: 287-288.

²⁸⁸ *Inscr. It.* X/1, 21.

²⁸⁹ Starac, 2004: 5-6. Božica Viktorija se u carskoj ideologiji nalazi od početka Carstva, a njezin simbolički smisao je carska pobjeda. Viktorija je više carski simbol, nego pravo božanstvo. (Jadrić-Kučan, 2011: 215).

²⁹⁰ Jadrić-Kučan, 2011: 287-293.

²⁹¹ Gnirs, 1910: 172-179.

nogu kleči rob, koji je naspram cara vrlo mali. Desna noga cara sačuvana je do koljena, a od lijeve je ostalo stopalo. Također, uočavaju se careve sandale, vezane iznad gležnja, a na gornjem je rubu ukras činila lavlja koža što se vidi na desnoj nozi. Rob koji kleči do carevih nogu nosi galske nabrane hlače, jednostavne kožne sandale i ogrlicu oko vrata. Robu nije sačuvana glava, a ruke drži iza leđa te takvi prikazi simbolički predstavljaju pokorene barbarske narode,²⁹² a položaj roba simbolizira i carsku moć²⁹³ (Sl. 19).

Slika 19. Prikaz statue cara do čijih nogu kleči rob. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).

Teško je reći kojeg cara prikazuje statua. Gnirs je smatrao da prikazuje Hadrijana, ali prema drugim istraživačima to može biti i August.²⁹⁴ Gnirs analogiju pulskog foruma, zajedno s carskom zgradom, pronalazi s forumom u Pompejima gdje je također pronađena slična zgrada s nišama za statue, a trijem je otvoren prema Forumu.²⁹⁵ Prema Gnirsu, pronađena je zgrada služila za štovanje cara zbog pronađene statue *in situ*. Također, pretpostavlja se da zgrada carskog kulta potječe

²⁹²Gnirs, 1910: 175-179; Krizmanić, 1988: 216-217; Starac, 1996: 75-76; Starac, 2004: 27, 31.

²⁹³Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996: 93.

²⁹⁴Starac, 1996: 76.

²⁹⁵Gnirs, 1910: 176-178; Krizmanić, 1988: 216-217; Starac, 1996: 76.

iz doba julijevsko-klaudijevske dinastije, na sam početak principata.²⁹⁶ Najveći Augustej posvećen štovanju carskog kulta, pronađen je u koloniji Naroni. U svetištu je 1995. g. arheološkim iskopavanjima pronađeno petnaest mramornih kipova, no glave im nisu sačuvane. Smatra se da su pronađeni kipovi cara Augusta, Tiberija, Klaudija i Vespazijana, ali za ostale se kipove atribucija može samo pretpostaviti, a to su: Agripa, Livija, Agripina Starija, Agripina Mlađa, Julija, Lucije Cezar, Gaj Cezar, Germanik i Druz.²⁹⁷

U Poli je pronađeno nekoliko portreta, a upravo u kontekstu carskog kulta su zanimljiva tri ženska portreta. Važno je naglasiti da pronađeni carski portreti, portreti carske obitelji i natpisi, ne trebaju upućivati na direktno carsko štovanje, već može biti indirektno, to jest u funkciji carske promidžbe.²⁹⁸ Jedan pronađeni ženski portret ima iste fizionomijske karakteristike kao Agripina Starija, Germanikova žena i majka Kaligule, ali portret je vrlo oštećen ili možda nije niti dovršen, no sasvim je sigurno da portret ne prikazuje Agripinu Stariju. Međutim, Agripina Starija je imala veliku ulogu u carskoj propagandi, što pokazuje novac s njezinim prikazom u Carstvu.²⁹⁹ Drugi portret, dobro očuvan, prikazuje ženu koja ima tipičnu frizuru za Tiberijevo doba. U to su doba žene imale razdjeljak po sredini tjemena te lagane lokne ispletene iza u pletenicu. Zbog velike se dimenzije glave i nastavka za usađivanje u trup, smatra da je pripadala javnoj skulpturi.³⁰⁰ Portret pripada Klaudijevom dobu, te se radi o važnoj osobi, ali se ne zna o kome je zaista riječ. Iako su pojedini znanstvenici smatrali da prikazuje Antoniju Mlađu, majku Germanika i car Klaudija, no, ta je teza odbačena.³⁰¹

U Poli je, na jugoistočnoj strani foruma, pronađena ženska glava iz 1. st., a smatralo se da prikazuje caricu *Agrippinu Minor*, ženu cara Klaudija i majku cara Nerona³⁰² (Sl. 20). Kasnije je detaljnijom analizom portreta takva teza odbačena. Portret ima karakterističnu frizuru koja je bila zastupljena u 1. st., a analogiju se tražilo u portretima frizura carica na liku Drusille, Messaline te Agrippine Minor,

²⁹⁶Gnirs, 1910: 173-179; Krizmanić, 1988: 216-217; Starac, 1996: 76.

²⁹⁷Cambi, 1998: 54-55; Jadrić-Kučan, 2011: 257-269.

²⁹⁸Bekavac, 2015: 66. Bekavac naglašava da su carska imperijalna propaganda i carski kult dva različita pojma, ali da se povremeno isprepliću i poklapaju, te treba posebno pripaziti na takve situacije.

²⁹⁹Starac, 1997: 2; Cambi, 2000: 43.

³⁰⁰Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996: 98-99; Cambi, 2000: 43.

³⁰¹Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996: 98-99; Starac, 1997: 2; Cambi, 2000: 43-44.

³⁰²Džin, 1999: 30-31.

takozvani milanski tip.³⁰³ Vrlo je zanimljiva činjenica, koju donosi Cambi, da pulski portret ne pronalazi sličnosti niti s jednim portretom carice. Upravo je taj podatak naveo Cambija da postoji mogućnost da se uopće ne radi o princezi ili carici, ali s druge strane, ipak je moguće da se radi o nekoj princezi ili carici iz julijevsko-klaudijevskog doba zbog pronađenog carskog torza u blizini.³⁰⁴ Zbog svega navedenog, ovaj portret u kontekstu interpretacije carskoga kulta treba uzeti s dozom opreza. Sličan je portret pronađen i u Osoru, no kako je portret pronađen u moru, vrlo je oštećen od morskih organizama.³⁰⁵

Slika 20. Portret carice s tipičnom frizurom 1. stoljeća.
(Preuzeto iz: Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996: 88).

Također, na pulskom su forumu pronađeni natpisi cara Klaudija³⁰⁶ i Nerona³⁰⁷, što ne mora nužno ukazivati na štovanje carskog kulta u užem smislu. Međutim, Džin smatra da je možda jedna od taberni na jugoistoku foruma bila preuređena kao

³⁰³Cambi, 2000: 44.

³⁰⁴Cambi, 2000: 44.

³⁰⁵Starac, 1997: 1-2; Cambi, 1998: 46; Cambi, 2000: 44.

³⁰⁶Inscr. It. X/1, 37; Inscr. It. X/1, 38. Car se Klaudije vratio Augustovu načinu štovanja jer je car Kaligula izričito zahtijevao štovanje sebe kao pravoga boga. Car Klaudije nije dozvoljavao štovanje samog sebe tijekom života te je odbio u Aleksandriji izgradnju hrama i svoga svećenika. No, u zapadnim je provincijama bio štovan kroz svoga Genija, koji je simboliziralo lojalnost Carstvu. (Jadrić-Kučan, 2011:38).

³⁰⁷Inscr. It. X/1, 36. Car je Neron vratio Jupitera u službenu carsku ideologiju, a sam se car prikazivao na novcu kao božanski nasljednik Jupitera. (Jadrić-Kučan, 2011:39).

sacellum ili prostorija carskog kulta za štovanje cara Klaudija i njegove obitelji, takozvana Agripinina kuća.³⁰⁸ S obzirom na prethodno navedeno, tezu koju donosi Džin treba uzeti s velikom dozom opreza zbog nedovoljno pouzdanih i čvrstih argumenata za takav zaključak. Teza je velikim dijelom zasnovana na pronađenom portretu pretpostavljene *Agrippine Minor*, ali kako je kasnije odbačena atribucija Agripini Mlađoj, a možda portret i ne pripada nekoj princezi, za takvu interpretaciju nedostaju čvrsti dokazi, koji bi upućivali na takozvanu Agripininu kuću i štovanje cara Klaudija i njegove obitelji. Stoga, namjena prostorije na jugoistočnom dijelu foruma, ostaje i dalje otvoreno pitanje.

Na prostoru tzv. Velikog rimskog kazališta pronađen je jedan torzo cara u oklopu, a nedostaju mu ruke i noge. Statua ima ceremonijalni oklop, koji je ukrašen grifonima i Meduzom, a datira se u drugu polovicu 2. st. ili na početak 3. stoljeća.³⁰⁹ U vezi s carskim kultom, treba spomenuti motive Jupitera Amona i Meduze kao dekoracijske elemente jer su bili dio indirektnog štovanja kulta cara to jest dio carske propagande.³¹⁰ Kao što je i u prethodnom poglavlju naglašeno, na području je pulskog foruma Jupiter Amon zajedno s Meduzom, ukrašavao monolitne baze stupova i parapetne ploče gornjega kata trijema. Na pulskom su foruma osim Jupitera Amona i Meduze, pronađeni i natpisi i kamene baze za kipove cara i njegove obitelji, ali i kamene baze najzaslužnijih imperatora.³¹¹ No, portreti i statue, koje se pronalaze na forumima, ne trebaju direktno ukazivati na carsko štovanje, već mogu biti u funkciji carske imperijalne propagande u javnom prostoru. Mogli su se postavljati kao simbol prihvaćanja rimske vlasti i davanja počasti caru i njegovoj obitelji. Zbog toga je bilo poželjno da se na forumima nalazila statua cara s natpisom, ali i njegove obitelji, jer je to bio jedan vid političke propagande vladajuće dinastije.³¹² Skupine se carskih statua i portreta pronalaze i duž istočne jadranske obale, u: Cresu, Osoru, Rabu, Ninu, Saloni, Čitluku, Visu, Omišu i Naroni.³¹³ Upravo je u Naroni pronađen najveći broj statua na jednome mjestu. Nakon promjene vladajuće dinastije, uklanjali bi se kipovi s natpisima. Sve je to ovisilo o trenutnoj situaciji, ako bi se mijenjali u nove ili jednostavno brisali (*damnatio memoriae*), a to se naročito

³⁰⁸Džin, 1999: 31.

³⁰⁹Starac, 2004: 27, 29.

³¹⁰Jadrić-Kučan, 2011: 166-167.

³¹¹Starac, 1996: 79-81.

³¹²Jadrić-Kučan, 2011: 83, 156; Bekavac, 2015: 66.

³¹³Cambi, 1998: 45-58.

odnosi na careve koji sa senatom nisu bili u najboljim odnosima.³¹⁴ Slučaj *damnatio memoriae* nalazi se u provinciji Dalmaciji, na Visu i u Naroni gdje je glava cara Domicijana preoblikovana u Trajanov, odnosno Nervin portret,³¹⁵ a Domicijanovo je ime izbrisano i s jednog natpisa koji je danas ugrađen u trijem komunalne palače na pulskom forumu.

U koloniji Poli i na području njezina agera pronalaze se natpisi na kojima se spominju Augustali i seviri Augustali koji ukazuju na postojanje carskih svećenika, koji dolaze iz oslobođeničkog sloja. Ukupno je do sada pronađeno dvadeset i devet natpisa koji spominju *sevir Augustalis* i čije je ime poznato te deset ulomaka bez imena, ali se na njima spominje funkcija sevira.³¹⁶ Prema Alki Starac, osobe koje su nosile titulu *sevir Augustalis* u 85% slučajeva su oslobođenici, a *Augustalis* 95%.³¹⁷ Starac ukazuje na činjenicu da statistika ne mora biti sasvim sigurna zbog oštećenih fragmentarnih spomenika, ali i zbog možda namjernog izostavljanja filijacije kod pojedinih sevira.³¹⁸ Pojmovi *seviri* i *seviri Augustalis* su dva različita pojma, a sevire treba smatrati municipalnom oslobođenikom službom i oni nemaju nikakve veze sa štovanjem carskog kulta.³¹⁹

Osim u koloniji Poli, i u Nezakciju je pronađen jedan nadgrobni natpis koji spominje sevira Augustala,³²⁰ a pojedini istraživači smatraju da je povezan uz štovanje carskog kulta. Natpis ne treba nužno značiti da je osoba obnašala svećeničku službu u Nezakciju, već je to mogla i u Poli, a u Nezakciju je mogla samo biti sahranjena. Sličan se primjer pronalazi na Korčuli, gdje je pronađen nadgrobni natpis koji spominje službu sevira. Međutim, smatra se da je nepoznata osoba službu obnašala u Saloni ili u Naroni.³²¹ U Nezakciju su Alberto Puschi i Branko Marušić istraživali početkom 20. st., odnosno u drugoj polovici 20. st. te Puschi smatra da je pravokutna prostorija na sjeveroistočnoj strani foruma mogla služiti kao kućni lararij. Guido Rosada je tražio analogiju prostorije u Liguriji, koja je u doba Carstva prenamijenjena u *scholae*, ali moguće i u prostoriju za carski kult. Zatim je tražio

³¹⁴Jadrić-Kučan, 2011: 83.

³¹⁵Cambi, 1998: 47-48, 53-54.

³¹⁶Starac, 2000a: 242.

³¹⁷Starac, 2000a: 242.

³¹⁸Starac, 2000a: 242.

³¹⁹Bekavac, 2015: 261, 264-265.

³²⁰Inscr. It. X/I, 679; Girardi Jurkić, 1996: 88-89; Girardi Jurkić, 1998: 30; Rosada, 1998: 133; Girardi Jurkić, 2005: 103.

³²¹[L. ---]nius L(uci)/ [(i)bertus)/ ---]mus IIIIII/ [vir---]. CIL III, 3067; Jadrić-Kučan, 2011: 324.

analogije u Abruzzu, u Moliseu i u Kampaniji, gdje su nekadašnje taberne od svoje prvotne funkcije bile preuređene radi druge funkcije, primjerice za svetišta *Lares Publici*, *sholae*, *collegia* ili za carski kult.³²² Rosada je detaljnije istražio pravokutnu prostoriju o kojoj su izvješće dali Puschi i Marušić te zaključuje da bi pronađena pravokutna prostorija mogla biti preuređena u *sacculum*, u kojoj se mogao štovati carski kult, autohtoni Lari ili je predstavljala sjedište nekoga kolegija, ali prvenstveno toj tezi ide u prilog veličina prostorije.³²³ Stoga, konkretnih dokaza za carski kult na području Nezakcija nema.

Osim štovanja carskoga kulta u Poli i možda u Nezakciju, tragove se carskog kulta pronalazi i u Alvonu, koja je pripadala liburnskom teritoriju, to jest provinciji Dalmaciji. U provinciji se Dalmaciji carski kult počeo uvoditi u doba Oktavijana i njegovim osvajanjem Ilirika od 35. do 33. g. pr. Krista.³²⁴ Područje je provincije Dalmacije bilo podijeljeno na tri sudbena konventa, a to su: Skardonitanski, koji je obuhvaćao i dio istarskog područja te Salonitanski i Naronitanski. Konventi su bili važni jer su osim zajedničkih službenih poslova, promicali i službeni carski kult.³²⁵ Naime, arheološki ostaci potvrđuju štovanje carskog kulta u Skardonitanskom juridičkom konventu (*Conventus Scardonitanus*), a natpisi na kojima se navodi: *ara Augusti Liburnorum*,³²⁶ *sacerdos Liburnorum*³²⁷ i *civitates Liburniae*,³²⁸ upućuju na činjenicu da je kult bio namijenjen samo za Liburne, iako je taj juridički konvent obuhvaćao i Japode.³²⁹ Iako se ne zna kada je točno uspostavljen liburnski carski kult, u literaturi se najčešće iznose dva mišljenja. Prema prvom to se dogodilo pod carem Augustom, a prema drugom za vrijeme flavijevskog razdoblja.³³⁰ Kako se štovanje carskog kulta dijeli na tri razine, za rimsku je Alvonu važna municipalna razina štovanja. Iz doba kasnog principata potječe počasni natpis, podignut za budućeg cara Filipa Arapskog, a sadrži titulu *princeps iuventutis*³³¹ što znači prvak mladeži. Kolegij je mladeži poticao car August, a na njegovu su vrhu bili članovi carske obitelji. Kolegij je bio raširen po municipalnim središtima Italije i provincijama,

³²²Rosada, 1998: 129-131.

³²³Rosada, 1998: 133.

³²⁴Miletić, Glavičić, 2008: 419; Jadrić, Miletić, 2008: 80-81; Jadrić-Kučan, 2011: 95.

³²⁵Jadrić-Kučan, 2011: 105-106; Jadrić-Kučan, 2012: 43-44.

³²⁶CIL III, 2810.

³²⁷CIL III, 2810.

³²⁸CIL III, 9879 (2808).

³²⁹Jadrić, Miletić, 2008: 83; Jadrić-Kučan, 2011: 106; Jadrić-Kučan, 2012: 44.

³³⁰Miletić, Glavičić, 2008: 420; Jadrić, Miletić, 2008: 83; Jadrić-Kučan, 2011: 111; Jadrić-Kučan, 2012: 49-50.

³³¹CIL III, 3049.

u svrhu povezivanja svih društvenih slojeva na čelu s princepsom.³³²

Carski je kult kompleksan fenomen, a uz religijsku obnaša dobro promišljenu propagandno-političku, odnosno socijalnu ulogu. Na temelju svega navedenog, može se reći da se u koloniji Poli štovao carski kult, bilo da je riječ o direktnom ili indirektnom štovanju. Za Nezakcij štovanje carskog kulta ostaje i dalje otvoreno pitanje, dok se ne pronađu čvrsti arheološki dokazi, a u Alvonu se štovao kao dio državne propagande.

³³²Jadrić-Kučan, 2011: 130.

4. AUTOHTONA BOŽANSTVA U ISTRI

Osnivanjem kolonija na zapadnoj obali Istre u 1. st. pr. Kr., i dodjeljivanjem municipalnih povlastica autohtonim naseljima početkom Carstva, došlo je do intenzivne romanizacije Istarskog poluotoka, a time i do uvođenja rimskog panteona na poluotok. Poznato je da je rimska vlast, osim oficijelnih državnih božanstva, dozvoljavala štovanje i drugih božanstva, ali uz uvjet da se rimska božanstva štiju kao vrhovna. Rimska i autohtona religija bile su vrlo slične. Bile su to politeističke religije s hijerarhijskim panteonom, gdje je funkcija božanstva bila antropomorfna. Osim toga, božanstva su imala slične funkcije te je sve to pridonijelo sinkretizaciji rimskih i autohtonih božanstva.³³³

O autohtonim se božanstvima na području poluotoka doznaje na temelju pronađenih natpisa. Naime, autohtona su božanstva zabilježena na području Desete italske regije i na Liburnskom dijelu poluotoka. U najvećemu su broju zabilježena ženska božanstva te jedno muško, *Melosocus*, koji se javlja samo na području poluotoka kojeg su prije rimske vlasti naseljavali Histri. Osim toga, na tom su se dijelu poluotoka štovala još i *Boria*, *Eia*, *Nebres*, *Trita* i *Seixomnia Leucitica*. Dok su se na istarskom dijelu Liburnije štovale *Sentona*, *Iutossica*, *A[.]jítica*,³³⁴ i *Iria*, a *Ica* / *Ika* se štovala i na području Desete italske regije i na Liburnijskom području. Također, na Liburnskom su se području, osim gore navedenih autohtonih božica, štovala još i *Latra* te *Anzotica*.³³⁵ Međutim, autohtona su se božanstva na Istarskom poluotoku štovala ili u čistom obliku, ali češće u formi *interpretatio romana* i to dodavanjem epiteta *Augustus* ili *Augusta*, izuzev jednog slučaja poistovjećivanja autohtone božice Irije s rimskom Venerom. Tu je najvjerojatnije došlo do *interpretatio romana*, zbog sličnih svojstva božica. No, sličan je slučaj pronađen na području provincije Dalmacije, a ondje se, također, autohtona božica *Anzotica* poistovjetila s Venerom kao *Venus Anzotica*.³³⁶ Epitet se *Augustus* ili *Augusta* prvenstveno veže uz cara i carski kult te se ujedno tako i izražavala lojalnost caru i rimskoj vlasti, a epitet ukazuje i na romanizaciju visokog stupnja.³³⁷ Zanimljiva je činjenica da dedikanti imaju prvenstveno latinsko ili orijentalno ime, a u samo se u četiri posvetama nailazi

³³³Matijašić, 2009: 205-206; Matijašić, 2013: 62-63.

³³⁴Matijašić ime ove božice čita kao *Amitica* ili *Avitica* (Matijašić, 2006: 16-17), a Girardi Jurkić kao *Ajitika* ili *Aitica* (Girardi Jurkić, 2005: 121).

³³⁵Medini, 1984: 10; Šašel Kos, 1999: 66-78; Girardi Jurkić, 2005: 39-47, 121-137; Matijašić, 2015: 316-317.

³³⁶Medini, 1984: 10-13.

³³⁷Tassaux, 1997: 77-82.

na autohtono ime.³³⁸ To ukazuje na činjenicu da su doseljenici prihvatili zatečena božanstva na poluotoku, koja imaju svoje korijene još u predrimsko doba, ali njihove su posvete zabilježene tek s rimskim osvajanjem i uvođenjem pisma na poluotok.

4.1. Autohtona božanstva u liburnijskoj Istri

Na području Liburnije štovala su se autohtona božanstva *Latra*, *Anzotica*, *A[.]itica*, *Sentona*, *Iutossica*, *Iria* i *Ica / Ika*. Najveći se broj posveta odnosi na Latru, i to dvanaest posveta. Natpisi su, u najvećemu broju, šest natpisa, pronađeni u Nadinu, potom dva u Aseriji, dva u Koriniju, i jedan u Roškom slapu, dok u istarskom dijelu Liburnije do sada nije pronađen niti jedan natpis s imenom te božice.³³⁹ Božica se *Latra* štovala u čistoj autohtonoj formi. U liburnijskom su se dijelu Istre štovala *A[.]itica*, *Sentona*, *Iutossica*, *Iria* i *Ica / Ika*. Najveći se broj posveta, njih deset, odnosi na božicu *Sentonu*, od kojih je pet posveta zabilježeno u *Alvoni*, tri u *Flanoni*,³⁴⁰ jedna u *Tarsatici* te jedna na graničnom području prema Italiji, u *Katunu* kod *Boljuna*.³⁴¹ Žrtvenik iz *Katuna* datira u 1. na 2. st., a pronađen je prilikom čišćenja gromače na antičkom lokalitetu 40-tih g. 20. stoljeća. *Girardi Jurkić* smatra da je pronađeni žrtvenik možda pripadao malom sacelu, odnosno manjoj prostoriji za štovanje, zbog arhitektonskih ostataka koje je uočila na lokalitetu.³⁴² U nastavku se donose primjeri zavjetnih natpisa autohtonim božanstvima s područja liburnijske Istre.

*Sentona(e) / sacrum / Tullia Fusca / v(otum) s(olvit)*³⁴³

Natpis posvećen božici *Sentoni*, datira u 2. st. pronađen je u blizini staroga grada *Labina*. Međutim, ne zna se točno mjesto nalaza. *Dedikantica Tullia Fusca* može biti potomak doseljenik *Italika* ili pripadati romaniziranim *Histrima*.³⁴⁴ Važno je naglasiti da se božica *Sentona* u svim pronađenim posvetama štovala u čistoj autohtonoj formi, a to je vidljivo i na prikazanome primjeru, bez sinkretizacije s

³³⁸Sanader, 2008: 163; *Girardi Jurkić*, 2005a: 22; *Girardi Jurkić*, 2005b: 277; *Matijašić*, 2015: 317.

³³⁹*Medini*, 1984: 10, 14; *Medini*, 1984a: 225-229; *Šašel Kos*, 1999: 75-78.

³⁴⁰*CIL III*, 10076 ili *ILluc 2901* *Girardi Jurkić* datira u rani principat, 1. st., (*Girardi Jurkić*, 2005: 134), a *Zović* i *Kurilić* u kasni principat. (*Zović*, *Kurilić*, 2015: 423).

³⁴¹*Jurkić*, 1979-1981:158; *Girardi Jurkić*, 1984: 12-13; *Šašel Kos*, 1999: 75; *Girardi Jurkić*, 2005: 43-44, 131-134; *Matijašić*, 2005: 201-202; *Girardi Jurkić*, 2010: 89-90.

³⁴²*Jurkić*, 1979-1981: 158; *Girardi Jurkić*, 1984: 12-13; *Girardi Jurkić*, 2005: 44, 133; *Girardi Jurkić*, 2010: 90.

³⁴³*ILluc 2910*.

³⁴⁴*Jurkić*, 1979-1981:158; *Šašel Kos*, 1999: 75; *Girardi Jurkić*, 2005: 43-44, 131-134.

drugim božanstvima ili dodavanjem epiteta *Augusta*. Za sada nije poznato zašto se božica ni na jednoj posveti nije sinkretizirala s drugim božanstvima. Međutim, zbog razmjerno velikog broja pronađenih posveta na području istočne istarske obale, točnije između Alvone i Flanone, a zbog nepoznatoga karaktera same božice, jedan dio znanstvenika smatra da se božica mogla poistovjetiti s božicom Herom. Zavjetni je žrtvenik, malih dimenzija i posvećen Heri, pronađen u selu Brijani nedaleko od Čepića, a datira u 2. stoljeće.³⁴⁵

Slika 21. Žrtvenik iz Alvone, posvećen božici Sentoni. (Preuzeto iz: Matijašić: 2006:13).

Osim natpisa posvećenih božici Sentoni, postoji možda i jedan ikonografski prikaz iz Alvone, a on sadrži i natpis (Sl. 21). No, osim ikonografskog prikaza božice Sentone, pronađeni su prikazi božice *A[.]jitime* u Rapcu, Eje u Nezakciju te Ike u Poli. Matijašić ukazuje na činjenicu da se samo na jednom oltaru posvećenom Sentoni u Alvoni, pronađenom 60-tih g. 20. st., može uočiti prikaz zmije, čiji se rep izdužuje sve do centralnoga dijela, gdje se nalazi i natpis.³⁴⁶ Naime, spomenik nije objavljen u cjelini te Matijašić donosi natpis gdje ukazuje na zanimljivu pojavu tri imena: *Sentona, Miliotoc i Nossicae*.³⁴⁷ Moguće je da su uz božicu Sentonu, dodana i nova dva božanstva, *Miliotoc i Nossicae*.³⁴⁸ Možda će upravo taj pronađeni reljef s natpisom u budućnosti dati nove odgovore na karakter same božice Sentone.

³⁴⁵Jurkić, 1979-1981:158; Girardi Jurkić, 2005: 44, 199-200; Girardi Jurkić, 2005b: 276; Girardi Jurkić, 2010: 90.

³⁴⁶Matijašić, 2005: 202; Girardi Jurkić, 2010: 90.

³⁴⁷Matijašić, 2005: 202; Također, natpis vidi u: Matijašić, 2005: 202. bilješka 15.

³⁴⁸Matijašić, 2005: 202; Girardi Jurkić, 2010: 90.

Osim božice Sentone, u Alvoni je pronađen i epigrafski natpis posvećen božici *Iutossici*.

*T(itus) Granius / Voltimes(is) f(ilius) / Rufus / Iutossicae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*³⁴⁹

Božica *Iutossica* se kao i Sentona štovala u čistoj autohtonoj formi. Prikazani natpis na zavjetnom žrtveniku datira u 2. na 3. stoljeće³⁵⁰ (Sl. 23). Natpis sadržava dedikanta, koji je u tome slučaju romaniziran Liburn, a Marjeta Šašel Kos ukazuje na činjenicu da je ime lokalnoga karaktera *Voltimesis*, zabilježen i na nadgrobnom spomeniku u Alvoni.³⁵¹ To je, ujedno, i jedini pronađeni natpis posvećen božici *Iutossici* te su podatci o karakteru božice vrlo šturi, gotovo nikakvi.

Slika 22. Žrtvenik posvećen božici *Iutossici*. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 93).

³⁴⁹CIL III, 10074.

³⁵⁰Girardi Jurkić, 1984: 13; Girardi Jurkić, 2005: 44, 135; Girardi Jurkić, 2010: 90-91.

³⁵¹CIL III, 10070; Šašel Kos, 1999: 75.

[...]A[.]iticae Avg [...] / [...]pli ?? Titi Gavilliorum Voltimes [...].³⁵²

Nadalje, sljedeći natpis sadrži posvetu božici A[.]itici (Sl. 23). Dakle, stvarno ime božice ostaje nepoznato, s obzirom na to da u natpisu nedostaje drugo slovo pa je naziv *Aitica*, kako se ponekad navodi u literaturi,³⁵³ pogrešan. Matijašić ukazuje na činjenicu da se božica može nazivati i *Amitica* ili *Avitica*, prema sačuvanim tragovima na mjestu gdje se nalazilo drugo slovo, a danas nije čitko. Osim toga, dva su različita datuma pronalaska spomenika u Rapcu točnije u luci Alvone. Girardi Jurkić tvrdi da je spomenik pronađen oko 1947. godine, a Matijašić 1963./64. godine.³⁵⁴

Slika 23. Žrtvenik božice A[.]itice, pronađen u Rapcu.
(Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 85).

Spomenik, osim natpisa, sadržava i reljef na kojemu je prikazan ženski lik, ali nedostaju joj glava i jedna strana.³⁵⁵ Na lijevoj je strani reljefa prikazana žena. U lijevoj ruci drži štap, a obučena je u klasičnu stolu, koja pada do gležnja i stopala te naboranu palu. Na desnoj je strani reljefa prikazan žrtvenik, a ukrašen je girlandom na prednjoj strani.³⁵⁶ Božici nedostaju atributi, no prema Matijašiću, tip je žene prikazane na reljefu, sličan prikazima na rimskim carskim novcima, gdje je na reversu prikazana božica. Najviše je sličnosti pronađeno na novcu s prikazom Pudicitie Auguste i s lunonom Augustom i lunonom Martialis.³⁵⁷ Vesta i Pudicitia simbolizirale

³⁵²Matijašić, 2006: 16.

³⁵³Girardi Jurkić, 2005: 137.

³⁵⁴Girardi Jurkić, 2005: 121, Matijašić, 2005: 203.

³⁵⁵Girardi Jurkić, 2005: 44, 121; Matijašić, 2005: 202-203; Girardi Jurkić, 2010: 91.

³⁵⁶Girardi Jurkić, 2005: 121; Matijašić, 2005: 203; Girardi Jurkić, 2010: 91.

³⁵⁷Matijašić, 2005: 203-204.

su čednost, a žezlo su držale na sličan način, to jest dijagonalno preko kovanice. Girardi Jurkić smatra da je božica *A[.]Jitica* možda bila poistovjećena s božicama italskih karakteristika, *Tellus* ili *Ceres*, a navodi i mogućnost povezivanja s božicama Demetre i Kore, koje su povezane s podzemnim svijetom.³⁵⁸ Je li zaista liburnska božica poistovjećena s nekom od rimskih božica i s kojom točno, ostaje i daje otvoreno pitanje, sve dok se ne pronađu neki drugi nalazi, koji će dati zadovoljavajući odgovor.³⁵⁹

Sljedeće autohtono štovano božanstvo na području sjeverne Liburnije, točnije u Flanoni, božica je Ika. Božica se Ika, osim u Flanoni, štovala i u Desetoj italskoj regiji, u Poli.³⁶⁰ Na području su Flanone pronađena dva natpisa koji ju spominju, a jedan je natpis u točnoj interpretaciji tek nedavno objavljen.³⁶¹

*Ikae Aug(ustae) / in memoriam Vibiae Proclae matris / Aquillia Q(uinti) f(ilia) Oclatina / balineum d(onum) d(edit).*³⁶²

Slika 24. Natpis posvećen božici Iki. (Preuzeto iz: Matijašić, 2016: 102).

Natpis je otkriven tijekom konzervatorskih radova, 2009. g., na crkvi Sv. Jurja Starog u Plominu. Natpis je pronađen na kamenom bloku uzidanome u pragu vrata romaničke crkve koja datira između 11. i 13. stoljeća³⁶³ (Sl. 24). Natpis je prvi objavio

³⁵⁸Girardi Jurkić, 2005: 121.

³⁵⁹Matijašić, 2005: 203-204.

³⁶⁰Girardi Jurkić, 1984: 13; Medini, 1984: 24; Šašel Kos, 1999: 70; Girardi Jurkić, 2005: 44-45, 137; Girardi Jurkić, 2010: 91; Matijašić, 2016: 100-107.

³⁶¹Matijašić, 2016: 100-107.

³⁶²Matijašić, 2016: 101-102.

³⁶³Matijašić, 2016: 100-101.

Kandler, ali s nekoliko grešaka, a potom je Theodor Mommsen preuzeo tekst sa sitnom korekturom, no, spomenuti autori vjerojatno nisu imali uvid u sam natpis, već u njegov prijepis.³⁶⁴ Matijašić je nedavno objavio „ponovni nalaz“ natpisa i ispravio ranija čitanja.³⁶⁵ I u ovome slučaju je božici Iki dodan epitet *Augusta*, što znači da je poprimila rimsko obilježje, za razliku od sljedećeg natpisa, također, iz Flanone, gdje se božica pojavljuje u čistoj autohtonoj formi.

*M(arcus) / Vipsanus / M(arci) I(ibertus) / Faustus / Icae / v(otum) s(olvit) I(ibens) m(erito).*³⁶⁶

Natpis se u znanstvenoj literaturi navodio kao izgubljen,³⁶⁷ međutim, natpis se nalazi u vanjskome zidu zgrade uz kaptažu plominskoga izvora, u centru Plomina.³⁶⁸ Prema Degrassiju, a kasnije i Girardi Jurkić, moguće je da je božica Ika povezna s vrelom vode, a kao argument tome se navodi da je natpis bio ugrađen iznad nekakva izvora ili otvora za vodu.³⁶⁹ Također, mjesto Ika koje se nalazi između Lovrana i Opatije, prema nekim istraživačima ima veze s liburnskom božicom Ikom, no, je li ta poveznica zaista opravdana ili ne, ostaje otvoreno pitanje.³⁷⁰

Osim u Flanoni, božica se Ika štovala i u Poli, i to u *interpretatio romana*, s dodavanjem epiteta *Augusta*.³⁷¹ Mali je zavjetni žrtvenik pronađen 50-ih g. 20. st. najvjerojatnije na križanju današnje Castropolske i Kandlerove ulice, a možda je pronađen i u ruševinama neke stambene zgrade.³⁷² Žrtvenik datira u 2. st., a na lijevoj se, uništenoj strani, najvjerojatnije nalazi reljef žene, a ona se nalazi ispod stabla masline ili palme sa srpom u ruci, a na desnoj se strani nazire stablo i nekoliko neprepoznatljivih predmeta.³⁷³ Također, prema Girardi Jurkić pronađeni žrtvenik s reljefom ukazuje na štovanje božice Ike kao zaštitnice maslinarstva i plodova, to jest poljodjelstva, a analogiju pronalazi u Silvanovom reljefu iz Buzeta, na kojem je prikazan s maslinama.³⁷⁴ No, zasad nedostaju konkretniji podaci za takav zaključak.

³⁶⁴CIL III, 3032. Sve tri interpretacije natpisa (Kandler, Mommsen i Matijašić) vidi u Matijašić, 2016: 101-103.

³⁶⁵Matijašić, 2016: 100-103.

³⁶⁶CIL III, 3031; Matijašić, 2016: 103-104.

³⁶⁷Girardi Jurkić, 2005: 137.

³⁶⁸Matijašić, 2016: 103.

³⁶⁹Degrassi, 1970: 617; Girardi Jurkić, 1984: 13; Girardi Jurkić, 2005: 137; Girardi Jurkić, 2010: 91.

³⁷⁰Šašel Kos, 1999: 70; Girardi Jurkić, 2005: 44, 137; Matijašić, 2016: 107.

³⁷¹Girardi Jurkić, 1984: 13; Girardi Jurkić, 2005: 137; Matijašić, 2016: 104-105.

³⁷²Degrassi, 1970: 617; Girardi Jurkić, 1984: 13; Šašel Kos, 1999: 70; Girardi Jurkić, 2005: 137; Matijašić, 2016: 105-106.

³⁷³ILlug 415; Girardi Jurkić, 2005: 137; Matijašić, 2016: 104-105.

³⁷⁴Matijašić, 1985: 187-191; Girardi Jurkić, 2005: 137; Girardi Jurkić, 2010: 91; Matijašić, 2016: 105.

4.2. Autohtona božanstva u italskom dijelu Istre

Autohtona božanstva na području poluotoka, koji su prije rimske dominacije naseljavali Histri, osim histarsko-liburnske božice *Ice / Ike*, bila su: *Eia*, *Trita*, *Boria*, *Nebres*, *Seixomnia Leucitica*, i jedno muško božanstvo *Melosocus*. Najveći broj posveta ima božica Eja, ukupno četiri posvete i možda jedan reljef na kojemu je prikazana.³⁷⁵ Dva su žrtvenika posvećena božici Eji pronađena u Nezakciju.

*Ei(a)e / Aug(ustae) sac(rum) / Brissin/ius Ier [---] / v(otum) s(olvit) l(ibens).*³⁷⁶

Prikazani natpis potječe iz Nezakcija, a otkriven je 70-ih g. 19. stoljeća. Natpis datira u 2. na 3. stoljeće. Kao što je vidljivo na natpisu, Eji je pridodan epitet Augusta, a taj se epitet pojavljuje u svim posvetama do sada pronađenim na istarskom području.³⁷⁷ Osim dodanog epiteta, oba natpisa iz Nezakcija sadržavaju i dedikanta, a oni su, prema Degrassiju, bio oslobođenici.³⁷⁸ S druge strane, prema Šašel Kos, dedikant je na ovom natpisu bio histarskog podrijetla.³⁷⁹

Sljedeći žrtvenik iz Nezakcija, posvećen božici Eji, također datira u 2. na 3. st., a pronađen je ispod ruševina antičkih građevina. Tekst je raspoređen u pet redova, a najljepša su slova uklesana u prvome i drugome redu. U preosta tri reda, kao da su uklesana drugom rukom³⁸⁰ (Sl. 25). Natpis na žrtveniku sadržava i dedikanta *Lucius Torius Stephanus*, a on je prema Šašel Kos, bio, također, histarskog podrijetla,³⁸¹ a prema Girardi Jurkić je bio orijentalac.³⁸²

³⁷⁵Girardi Jurkić, 2005: 38, 43, 122-124; Girardi Jurkić, 2010: 86.

³⁷⁶Inscr. It. X/1, 659.

³⁷⁷Girardi Jurkić, 2005: 55, 122-123.

³⁷⁸Degrassi, 1970: 616-617.

³⁷⁹Šašel Kos, 1999: 69.

³⁸⁰Inscr. It. X/1, 660; Jurkić, 1979-1981: 151; Girardi Jurkić, 2005: 122; Girardi Jurkić, 2010: 86.

³⁸¹Šašel Kos, 1999: 69.

³⁸²Girardi Jurkić, 2005: 55.

Slika 25. Žrtvenik božice Eje iz Nezakcija. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 86).

Na području italuskog dijela Istre možda postoje ikonografski prikazi autohtonih božica Eje i Ike. Moguće je da jedan medaljon, malog zabata iz Nezakcija, prikazuje božicu Eju,³⁸³ no to nije moguće dokazati. Zabat je pronađen u lošem stanju i razlomljen na tri dijela. U sredini je reljefa prikazan ženski lik, odnosno samo njezina glava s pletenicama. Prema tipu ženske frizure, može datirati u prvu polovicu 1. st., a ženska je frizura slična frizuri Agripine Mlađe. S desne se strane reljefa vidi dječak prekrštenih nogu koji rukama pridržava vijenac, koji se nalazi oko ženske glave. S lijeve se strane, također, nalazi dječak, koji isto pridržava vijenac, ali se to ne vidi baš najbolje. Girardi Jurkić smatra da je u medaljonu prikazana Eja zbog njezina dva žrtvenika pronađenih u blizini nalazišta zabata.³⁸⁴ Također, sličnosti se zabata Nezakcijskog hrama, prema Girardi Jurkić, pronalazi u zabatu Augustovog hrama u Poli. I ondje dva Genija imaju prekršene noge i pridržavaju Romin lik u medaljonu. Jedino što je Nezakcijski hram trebao biti manji, za razliku od pulskog hrama.³⁸⁵ Osim mogućnosti da je zabat pripadao hramu, moguće je da je zabat pripadao nekom nadgrobnom spomeniku, a na to upućuju njegove relativno male dimenzije.

Sljedeći natpis potječe iz Dvigrada, a datira u 1. na 2. stoljeće. Pronađen je u ruševinama bazilike sv. Sofije, 60-ih g. 20. stoljeća.³⁸⁶ Natpis je zanimljiv jer je pronađen na granici pulskog i porečkog agera, nedaleko od Limskog zaljeva, a to

³⁸³ Jurkić, 1979-1981: 153; Girardi Jurkić, 2004: 95; Girardi Jurkić, 2005: 124; Girardi Jurkić, 2010: 86.

³⁸⁴ Girardi Jurkić, 2005: 39-40, 124; Girardi Jurkić, 2010: 86.

³⁸⁵ Girardi Jurkić, 1998: 27-28.

³⁸⁶ Marušić, 1971: 8-14, 19; Girardi Jurkić, 2005: 43,124; Girardi Jurkić, 2010: 88.

ukazuje da se Eja štovala i na širem području od Nezakcija i Pole. Girardi Jurkić smatra da dedikant potječe iz Pole, na temelju *Pollentius*, što je lokalni naziv za oslobođenike Pole, ali i njihove potomke.³⁸⁷ Nedostaju podaci koji bi pokazali sam karakter božice.

Šašel Kos donosi primjer natpisa s otoka Paga, gdje je Eja zapisana kao *Heia*, a dedikantica je bila Kalpurnija, kći rimskog senatora i konzula iz 1. st., Lucija Kalpurnija Pisona.³⁸⁸ Dedikantica je pripadala visokom društvenom sloju, a božica se na natpisu pojavljuje u *interpretatio romana*, što znači da je izjednačila Heju s Bonom Deom. Ali kao što i navodi Šašel Kos moguće je da je Kalpurnija sasvim slučajno izjednačila te dvije božice, zbog svojeg nekakvog subjektivnog gledanja. To ne treba nužno ukazivati da su božice imale iste karakteristike. Također, Šašel Kos ukazuje na činjenicu da su rimske interpretacije često domaćih kultova netočne.³⁸⁹ Bona Dea je imala veliku ulogu među ženama visokoga društva u Rimu, Italiji i provincijama te je i kasnije među ostalom ženskom populacijom igrala važnu ulogu. Božicu su Bonu Deu štovale žene,³⁹⁰ što bi značilo, ako je povezana s Ejom, da joj muškarci ne bi smjeli podizati posvete. No, upravo se na istarskom poluotoku pronalaze i muškarci koji su štovali i podizali posvete božici Eji. Međutim, pa se ne može odbaciti mogućnost da Heja nema nikakve veze s Bonom Deom, odnosno da je riječ o dva božanstva različitih funkcija. Naime, božicu se Eju pokušalo dovesti u vezi i s hetitskom mitologijom zbog imena zimzelenog svetog drva.³⁹¹

Nadalje, osim Eje u Nezakciju se štovala i božica Trita, a njezina posveta datira u kasni principat, to jest u 3. stoljeće.³⁹² Božica se, kao i u većini drugih slučajeva autohtonih božanstva na području italskoga dijela Istre, pojavljuje u sinkretiziranoj formi dodavanjem epiteta *Augusta*. Za sada je to jedini pronađeni natpis, koji spominje božicu Tritu. Budući da je natpis pronađen u rimskim termama na početku 20. st., smatra se da je božica bila zaštitnica zdravlja ili nimfa vode.³⁹³ Sličan je slučaj zabilježen i u Flanoni, kod božice Ike, koja je pronađena iznad izvora vode ili otvora za vodu, dok se na drugoj njezinoj posveti spominju terme, koje je podigla Akvilija Oklatina u spomen svojoj majci. Iz toga se razloga smatra da je

³⁸⁷Girardi Jurkić, 1984: 11; Girardi Jurkić, 2005: 43, 124; Girardi Jurkić, 2010: 88.

³⁸⁸Šašel Kos, 1999: 68.

³⁸⁹Šašel Kos, 1999: 68-69.

³⁹⁰Šašel Kos, 1999: 68-69.

³⁹¹Šašel Kos, 1999: 70.

³⁹²Inscr. It. X/1, 665.

³⁹³Girardi Jurkić, 2005: 40, 136; Girardi Jurkić, 2010: 86.

možda predstavljala nimfu vode.³⁹⁴ Natpis je iz Nezakcija vrlo šturi, sadržava samo ime božice i epitet *Augusta* te su to jedini podaci na zavjetnom žrtveniku. Međutim, Degrassi pripisuje Triti zavjetni natpis, pronađen na istom mjestu, na kojem se spominje samo ime dedikanta.³⁹⁵ Nasumice se ne može zaključiti je li žrtvenik zaista pripadao božici Triti ili nije. Također, postoji problem i u podrijetlu imena božice Trite jer nije tipično na Istarskom poluotoku, a pronalazi se u Liburniji i Dalmaciji te na području Bosne i Hercegovine, gdje se javlja kao *Tritan*, *Tritanon* ili *Traitano*.³⁹⁶ Analogiju se imena *Trittiani* može pronaći kod božanstva iz Narbonske Galije.³⁹⁷ Osim toga, Šašel Kos ukazuje na mogućnost da ime božice Trite proizlazi iz broja tri.³⁹⁸ Iako za sada nema još čvrstih dokaza za konkretnije zaključke o božici Triti, može se tvrditi da je ona autohtona božica, koja se nastavila štovati i u vrijeme principata pa sve do dolaska kršćanstva na istarsko područje. Također, dok se ne pronađe više arheoloških dokaza, koji bi ukazivali na funkciju božice, može joj se, ali oprezno, pripisati funkcija zaštitnice zdravlja ili nimfa vode.

Seixomnīai / Leucitīcai / Polates.³⁹⁹

Natpis je posebno zanimljiv jer se autohtona božica pojavljuje u dvočlanoj formi, a da to nije epitet *Augusta*, za razliku od ostalih jednočlanih ženskih božanstva. Natpis je pronađen nedaleko od Rovinjskog Sela, između Bala i Rovinja, a zbog paleografije se smatra najranijim pronađenim natpisom koji spominje autohtonu božicu, datira u 1. st. pr. Krista⁴⁰⁰ (Sl. 26). Zaključak je izveden na osnovi imena dedikanta Pole, koji se na natpisu javlja u najstarijem obliku *Polates*. U doba su se Carstva stanovnici Pole nazivali *Polenses* ili *Polentii*. Također, zanimljiva je činjenica da se nastavak u dativu piše u obliku *-ai*, što bi ukazivalo na utjecaj s Istoka. Prema nekim istraživačima božica može imati keltsko podrijetlo.⁴⁰¹ Takvoj su se tezi suprotstavili Degrassi, a kasnije i Šašel Kos jer smatraju da je *Seixomnīa Leucitīca* histarska božica.⁴⁰² Epitet je *Leucitīca*, koji se pronalazi u keltskoj mitologiji,

³⁹⁴Girardi Jurkić, 2005: 137; Matijašić, 2016: 100-103,105.

³⁹⁵Inscr. It. X/1, 666; Degrassi, 1970: 618, Šašel Kos, 1999: 73.

³⁹⁶Šašel Kos, 1999: 73; Girardi Jurkić, 2005: 40, 136; Girardi Jurkić, 2010: 86.

³⁹⁷Girardi Jurkić, 2005: 40, 136; Girardi Jurkić, 2010: 86.

³⁹⁸Šašel Kos, 1999: 73.

³⁹⁹Inscr. It. X/1, 642.

⁴⁰⁰Girardi Jurkić, 1984: 11; Šašel Kos, 1999: 71-72; Girardi Jurkić, 2005: 43, 135; Girardi Jurkić, 2010: 85, 88-89.

⁴⁰¹Jurkić, 1982-1985: 281; Girardi Jurkić, 1984: 11-12; Girardi Jurkić, 2005: 43, 135; Girardi Jurkić, 2010: 85, 88-89.

⁴⁰²Degrassi, 1970: 618; Šašel Kos, 1999: 71-73.

uspoređivan s keltskim bogom Leucetiusom, a on je bio sličan bogu Marsu. Također, epitet dolazi od riječi svijetlo, a Šešel Kos ukazuje na činjenicu da je možda slučajnost što ime i pridjev božice dolaze od iste riječi. Također, ime su božice povezivali i s Dijanom pobjednicom, ali Šašel Kos odbacuje tu tezu.⁴⁰³ Budući da je do sada pronađen samo jedan natpis, ne može se odrediti njezin karakter, to jest njezina funkcija.

Slika 26. Ploča posvećena Seixomniji Leucitici.
(Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 135).

Na jugu je Istre zabilježen natpis lokanom geniju, *Genius Barbulanus*.⁴⁰⁴ Natpis datira na kraj 1. st., a raspoređen je u četiri reda na oštećenome, malom zavjetnom žrtveniku, kojemu nedostaje baza i donji dio ploče. Žrtvenik je pronađen 40-ih g. 20. st. na lokalitetu Barbulan kraj crkvice sv. Petra, u blizini Medulina. Naselje je bilo u funkciji sve do srednjeg vijeka, kada ga je poharala kuga, a nazivalo se *Barbolanum*.⁴⁰⁵ To je do sada jedini pronađeni natpis posvećen autohtonom geniju na istarskom području, a zanimljivo je i da se antički toponim nastavio koristiti i u srednjem vijeku za naselje.

⁴⁰³Šašel Kos, 1999: 72.

⁴⁰⁴Inscr. It. X/1, 711.

⁴⁰⁵Girardi Jurkić, 2005: 47, 126; Girardi Jurkić, 2010: 93.

4.2.1. Autohtona božanstva prirodnih pojava

Na području italskog dijela Istre, pronađeni su natpisi na kojima su zabilježena autohtona božanstva povezana uz prirodne pojave, a to su: Borija i Nebres. Oba su zavjetna žrtvenika pronađena u Poli.

*Evangelus / colonorum / Polensium (servus) / Boriae v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*⁴⁰⁶

Natpis na žrtveniku, posvećen božici Boriji, datira u 1. na 2. st., a pronađen je u prvoj polovici 19. st. te mu nedostaju gornji dio arhitrava i uzglavnice.⁴⁰⁷ Natpis je raspoređen u četiri reda, a dedikant je bio pulski rob, orijentalnog podrijetla⁴⁰⁸ (Sl. 27). Neki istraživači smatraju da je Borija personifikacija vjetra Bure, karakterističnog za Kvarner i Istru. Bura dolazi od grčke riječi *βορρᾶς* i latinske riječi *borras*⁴⁰⁹ te je vidljiva sličnost s imenom božice. Pretpostavlja se da je Borija božica vjetra.⁴¹⁰ To je do sada i jedini pronađeni natpis posvećen toj božici.

Slika 27. Žrtvenik Borije iz Pole. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 85).

Sljedeći je žrtvenik također pronađen u Poli, na području Marsova polja u drugoj polovici 19. st., i to u oštećenom stanju, a donosi posvetu božici Nebres.⁴¹¹

⁴⁰⁶Inscr. It. X/1, 2.

⁴⁰⁷Degrassi, 1970: 616; Jurkić, 1979-1981: 156; Girardi Jurkić, 2005: 43, 121.

⁴⁰⁸Jurkić, 1982-1985: 281; Girardi Jurkić, 2005: 130-131.

⁴⁰⁹Girardi Jurkić, 1984: 11; Šašel Kos, 1999: 66; Girardi Jurkić, 2005: 43, 130-131; Girardi Jurkić, 2010: 88.

⁴¹⁰Girardi Jurkić, 1984: 11; Degrassi, 1970: 616; Jurkić, 1979-1981: 156; Girardi Jurkić, 2005: 43, 121-122; Girardi Jurkić, 2010: 88.

⁴¹¹Inscr. It. X/1, 17; Jurkić, 1979-1981:156; Girardi Jurkić, 1984: 11; Šašel Kos, 1999: 74-75; Girardi Jurkić, 2005: 43, 130; Girardi Jurkić, 2010: 88.

Tekst, sadržava i ime dedikanantice koja je bila robinja, a božica je zapisana u množini. Girardi Jurkić smatra da ime božice potječe od grčke riječi *νεβρις*,⁴¹² a Šašel Kos odbacuje navedenu tezu te po njoj Nebres nema nikakvih poveznica s grčkom riječju.⁴¹³ Također, postoje mišljenja da je božica Nebres predstavljala lokalnu nimfu, možda božicu magle ili oluje.⁴¹⁴ Do sada je pronađen samo jedan natpis posvećen božici te precizniji zaključci o karakteru božice nisu mogući. Božice se prirodnih pojava Borija i Nebres pojavljuju u čistoj formi, bez dodanog epiteta *Augusta*.

4.2.2. Muško božanstvo Melosok

Osim autohtonih ženskih božanstva, na područja italskog dijela Istre poznato je i jedno muško božanstvo, Melosok (*Melosocus*). Do sada je pronađeno ukupno pet natpisa koji ga spominju i svi su pronađeni na području današnje Krnice, na graničnom području prema Liburniji, a od toga su tri spomenika pronađena u jami Golubinčina.⁴¹⁵ To upućuje na zaključak da se na tom području nalazilo glavno središte njegova kulta, a dodan mu je epitet *Augustus*, što znači da se Melosok štovao u sinkretiziranoj formi.⁴¹⁶ Iako se prvotno mislilo da možda Melosok označava ime brda ili rijeku, kasnije je ta teza odbačena te je sasvim sigurno da predstavlja autohtono muško božanstvo. Također, zanimljiva je i činjenica da se Melosok javlja kao numen *Melosoco*.⁴¹⁷

*Numini Me/losoco Aug(usto) / sacrum / Cn(aeus) [P]apiriu[s] / Eumelu[s] / ex / voto.*⁴¹⁸

Ovdje prikazani je natpis najprije bio u crkvi sv. Teodora nedaleko od Krnice, a u 19. st. su ga pronašli u privatnoj kući u Raklju. Natpis se nalazi na vrlo oštećenom žrtveniku, a datira u 2. na 3. stoljeće. Do sada je to jedini pronađeni natpis, na kojemu se spominje *numen*. Osim toga, natpis sadržava i ime dedikanta, koji je bio romanizirani oslobođenik podrijetlom s Istoka.⁴¹⁹

⁴¹²Girardi Jurkić, 2005: 43, 130-131.

⁴¹³Šašel Kos, 1999: 74-75.

⁴¹⁴Degrassi, 1970: 618; Šašel Kos, 1999: 74-75, Girardi Jurkić, 2005: 43, 130-131; Girardi Jurkić, 2010: 88.

⁴¹⁵Jurkić, 1979-1981: 162-164; Šašel Kos, 1999: 74; Matijašić, 2000: 44-45; Girardi Jurkić, 2005: 46-47, 128-130; Girardi Jurkić, 2010: 92-93.

⁴¹⁶Matijašić, 2000: 44; Girardi Jurkić, 2005: 46.

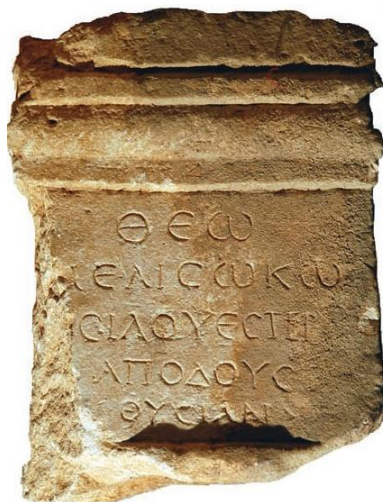
⁴¹⁷Girardi Jurkić, 2005: 46-47, 128-129; Girardi Jurkić, 2010: 93.

⁴¹⁸Inscr. It. X/1, 661.

⁴¹⁹Šašel Kos, 1999: 74; Matijašić, 2000: 45; Girardi Jurkić, 2005: 46-47, 128-129.

U ruševinama crkvice sv. Teodora na početku 20. st. pronađen je još jedan žrtvenik posvećen autohtonom kultu Melosoku. Žrtvenik je vrlo oštećen, a datira u 1. na 2. stoljeće. S ovog žrtvenika ime dedikanta nije poznato, iako Girardi Jurkić smatra da se vjerojatno radi o oslobođeniku ili robu.⁴²⁰ Međutim, za takav zaključak nedostaje ime dedikanata te će to pitanje ostati otvoreno.

Žrtvenik posvećen Melosoku koji je pronađen krajem 1998. g. u kraškoj jami Golubinčina kraj Krnice⁴²¹ vrlo je zanimljiv zbog toga što je natpis, koji je raspoređen u pet redova, pisan grčkim pismom i jezikom (Sl. 28). Na istarskom području nema mnogo natpisa na grčkom jeziku i pismu, ukupno pet. Žrtvenik datira na kraj 1. st. pr. Kr. u 1. st. te je vrlo dobro očuvan, za razliku od prethodna dva spomenika posvećena bogu Melosoku. Natpis sadržava i dedikanta imenom *Silouester* (Silvester), a zbog jednog imena zacijelo pripada nižem društvenom sloju, najvjerojatnije robu.⁴²² Matijašić ukazuje da je čudno što je dedikant koji po imenu nije podrijetlom s Istoka, dao uklesati zavjet bogu Melosoku grčkim jezikom i pismom.⁴²³ Analogiju može pronaći u žrtveniku pronađenom u kraškoj jami, kraj Brezovice između Trsta i Postojne. Ondje je dedikant Tezej Onesimov u svoje ime i ime sina podigao zavjetni natpis na grčkom pismu i jeziku nepoznatom božanstvu.⁴²⁴

Slika 28. Žrtvenik posvećen Melosoku, pisan grčkim jezikom i pismom.
(Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 93).

⁴²⁰Inscr. It. X/1, 662; Matijašić, 2000: 45-47; Girardi Jurkić, 2005: 47, 129.

⁴²¹Natpis su pronašli članovi porečkog Speleološkog društva „Had“, a danas se čuva u porečkom Zavičajnom muzeju.

⁴²²Šašel Kos, 1999: 74; Matijašić, 2000: 44-48; Matijašić, 2000a: 8-9; Girardi Jurkić, 2005: 130; Girardi Jurkić, 2010: 93.

⁴²³Matijašić, 2000: 48; Matijašić, 2000a: 9.

⁴²⁴Matijašić. 2000: 48.

Da je uistinu bog Melosok imao svoje svetište u okolici današnje Krnice, dokazuju još dva nedavno pronađena žrtvenika njemu u čast. Žrtvenike je pronašla Speleološka udruga Pula, a ona je ujedno i izvlačila spomenike na površinu 2013. godine. Dosad nisu objavljeni. Oba su žrtvenika pronađena u jami Golubinčina. Jedan je žrtvenik sačuvan u cijelosti, izuzev malog fragmenta donje baze, ali je natpisno polje vrlo dobro očuvano (Sl. 29). Prema dostupnoj fotografiji tekst natpisa glasi:

Melisoco / sac(rum) / C(aius) Septidius / Pilumenus / v(otum) s(solvit) l(ibens).

Dedikant, Gaj Septidije Pilumen, je prema tročlanoj imenskoj formuli osoba koja ima civitet, a prema kognomenu koji je vrlo sličan orijentalnom imenu *Philumenus*, može se pretpostaviti njegov oslobođenički status. Drugi je natpis pronađen u vrlo malom fragmentu, ali kao što je vidljivo i na slici tekst je raspoređen u tri reda, ali se vidi da je posvećen bogu Melosoku.

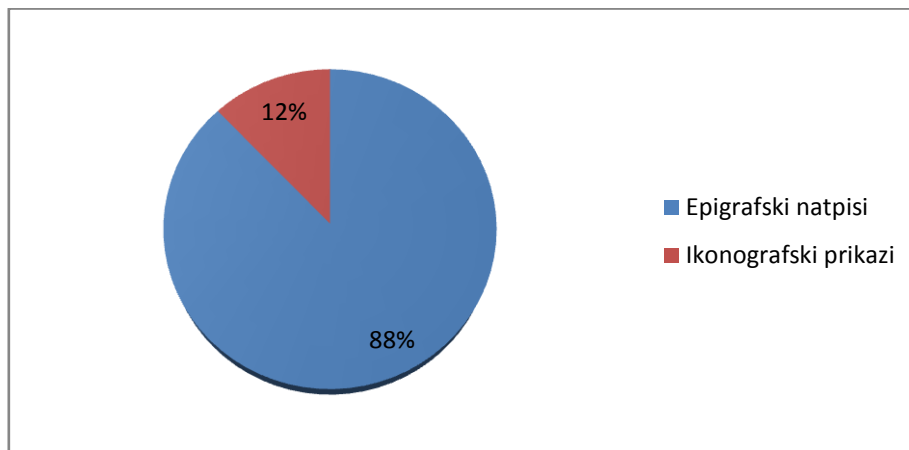

Slika 29. Pronađeni žrtvenici u jami Golubinčina 2013. g. posvećeni autohtonom božanstvu Melosoku. (Fotografija: Matej Mirkac).

Vrlo je zanimljiva činjenica da bi pronađeni spomenici iz kraške jame mogli ukazivati na podzemno štovanje božanstva. U podzemnim su se prostorima često vršili obredi, posvećeni Mitri te Silvanu zajedno s Dijanom.⁴²⁵ Zbog velikog broja pronađenih spomenika na istom mjestu, u i oko jame Golubinčine, možda se u skoroj

⁴²⁵Matijašić, 2000: 48; Matijašić, 2000a: 9.

budućnosti pronađe još koji spomenik s njegovom posvetom. Važno je naglasiti da pojedini žrtvenici potvrđuju da su se autohtona božanstva štovala kroz cijeli principat, to jest da su se štovala i u kasnom principatu, na kraju 2. st. i početkom 3. st., a ne samo u ranom principatu. Također, likovni su prikazi autohtonih božanstva vrlo rijetki, ali ipak ih se pronalazi. Do sada je na istarskom području pronađeno 12% prikaza božanstva na zavjetnim spomenicima.

Grafikon 2. Omjer epigrafskih natpisa i ikonografskih prikaza autohtonih božanstva. (Izradila: Dolores Matika).

5. ORIJENTALNE RELIGIJE

Prva su orijentalna božanstva uvedena u Rim bila Izida i Serapis, 220. g. pr. Kr., a tada im je i hram bio sagrađen. Nakon toga uvedena je i Velika Majka, 204. g. pr. Kr. u Rim.⁴²⁶ Nakon drugog punskog rata, Senat je zabranio štovanje orijentalnih božanstva te naredio da se unište hramovi podignuti njima u čast. Međutim, orijentalna su božanstva već bila ukorijenjena u narodu te ih je bilo teško iskorijeniti. Najveći procvat ta, ali i druga orijentalna božanstva stječu tijekom principata, točnije za vrijeme cara Kaligule, koji obnavlja i neke od njihovih hramova. Tijekom 2. i 3. st. božanstva se štiju u velikoj mjeri.⁴²⁷ Osim, Izide, Serapise i Velike Majke na rimski se teritorij uvode i ostala orijentalna božanstva, primjerice Atis, Mitra, Nemeza, Sabazije i drugih. Orijentalni su kultovi bili vrlo popularni na području Carstva zbog svoje soteriološke komponente, ali i eshatološke, a to ih je, u velikoj mjeri, razlikovalo od rimskih kultova.

Orijentalne su kultove prvenstveno širili državni činovnici, najviše carinski službenici i njihovi pomoćnici te vojnici. Ponajviše zbog njihova seljenja između europskih provincija, Italije, Male Azije, prednjeg Istoka i Egipta, prenosili su i nove kultove. Vrlo intenzivno širenje kultova bilo je u 1. i 2. stoljeću. Međutim, osim tih društvenih skupina, trgovci su, među kojima je najviše bilo Istočnjaka, širili kultove. Zbog državnih činovnika, vojnika te trgovca, istočnjački utjecaji pojavljuju se i duž istočne jadranske obale.⁴²⁸ Orijentalni se kultovi javljaju i u Istri, a njihova se prisutnost danas može pratiti u obliku natpisa, statua, arhitektonskih elemenata te sitne brončane plastike, što ukazuje na štovanje božanstva u kućnim lararijima. Na istarskom je području zabilježeno štovanje, u većoj ili manjoj mjeri, sljedećih božanstva: Here, Posejdona, Apolona, Izide, Asklepija, Nemeze, Mitre, Velike Majke i Atisa, Dioskura, Sabazija, Aheloja, Hatora, Satira, Fauna, Menada, Sfingi, Atlasa, Tritona, Nereida, Meduze i Gorgona te Jupitera Amona.⁴²⁹ Treba uzeti u obzir da je možda dio spomenika uništen dolaskom kršćanstva.

⁴²⁶ Jurkić-Girardi, 1972: 43; Jurkić, 1975: 285; Girardi Jurkić, 2005: 57; Glavičić, 2013: 15.

⁴²⁷ Jurkić-Girardi, 1972: 43-44; Jurkić, 1975: 285; Girardi Jurkić, 2005: 57.

⁴²⁸ Matijašić, 2013: 65.

⁴²⁹ Girardi Jurkić, 2005: 117, 199-239.

5.1. Velika Majka

Božica je Kibela, Velika Majka ili *Magna Mater*, dobila ime prema frigijskoj planini Kibeli gdje se navodno rodila. Ona se poistovjetila s hetitskom božicom Kubabom, lidijskom Kybebeom, sirijskom Dea Syria, Atargatis i ostalim božicama. Božica je Kibela bila štovana kao majka ljudi, biljaka, životinja, gospodarica životinja te zaštitnica gradova i onih koji odlaze iz grada.⁴³⁰ U Pesinuntu se nalazilo glavno središte božice Kibebe, a korijene vuče još iz brončanog doba. Prema nekim antičkim piscima postojao je i hram na tom mjestu, iako nisu otkriveni arheološki ostaci koji to potvrđuju.⁴³¹ Božica se štovala u spiljama ili sličnim mjestima, u obliku crnog meteorita, koji je prema legendi pao na zemlju i od tuda poveznica da je božica zaštitnica i gospodarica neba i zemlje, živih i neživih bića.⁴³² Kult se božice iz Male Azije proširio i na Zapad, točnije 204. g. pr. Kr. u Rim, a ondje je postao prvi orijentalni kult sa službenom funkcijom. Povod je uvođenja kulta u Rim nastao tijekom drugog punskog rata, kada je Hanibal žestoko osvajao italske zemlje te su Rimljani, to jest kolegij, koji su činili istaknuti svećenici, potražili pomoć u Sibilskim knjigama.⁴³³ Sibilske su knjige izrekle da je moguće Hanibala otjerati iz zemlje uvođenjem stranog kulta, a u tom je slučaju to bio kult Velike Majke iz Pesinunta. Rimljani su otišli u Pergam po kult Velike Majke, crni meteorski kamen, koji je personificirao božicu, te su ga brodom od borova drva dopremili u luku Ostiju. Do izgradnje vlastitoga hrama, božica je bila smještena u Viktorijin hram, na Palatinu. Vlastiti joj je hram bio posvećen 10. travnja 191. g. pr. Kr., odmah do Viktorijinog hrama, a njegovi su arhitektonski ostaci i danas vidljivi.

Orijentalni je kult bio dobro prihvaćen među aristokracijom. Obredi su posvećeni kultu Velike Majke bili uvedeni u službeni rimski kalendar.⁴³⁴ Međutim, kult je imao mističke obrede, koji su bili vrlo odurni, kao samokastracija njihovih svećenika *Galla*. Samokastracija je kasnija zabranjena, a uveden je ritual taurobolije

⁴³⁰Vilogorac, 2006: 19-31; Glavičić, 2013: 7-9; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014: 51-54; Giunio, 2015: 102.

⁴³¹Strab.12, 567; Diod. 3, 59, 8; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014: 53.

⁴³²Glavičić, 2013: 7; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014: 53.

⁴³³Vilogorac, 2006: 19; Glavičić, 2013: 9-10; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 103; Giunio, 2015: 102- 104. Sibilske su knjige bile knjige proročanskih izreka koje su bile napisane u grčkom heksametru. Bile su upotrijebljene u najtežim trenucima u Republici i Carstvu. Sibilska proročanstva tražila su najviše uvođenje stranog, importiranog božanstva te gradnju hrama njemu u čast. Knjigama su mogli pristupiti posebni svećenički kolegiji, a glavni cilj knjiga je bio umiriti nemirne bogove (Giunio, 2015: 102-103).

⁴³⁴Vilogorac, 2006: 19; Glavičić, 2013: 9-15; Giunio, 2015: 103-104.

(kriobolije), divlja i glasna glazba te ples do zore. Te su činjenice dovele do toga da se kult nije javno prakticirao. Car Klaudije uveo je neke novine u kult, od njegova su vremena mogli i oslobođenici orijentalnog podrijetla sudjelovati u njemu, a uveo je i svetkovinu posvećenu Atisu, koja se slavila od 15. do 27. ožujka. Svetkovina se, u čast Velike Majke, nazivala magalenzija, a trajala je od 4. do 10. travnja. Od doba cara Klaudija počelo je širenje kulta, a u vrijeme je Antonina Pija, kult doživio veliku ekspanziju po Italiji i provincijama.⁴³⁵

Iz vremena ranog principata sežu najraniji arheološki nalazi, a oni upućuju na štovanje kulta Velike Majke te Atisa na istočnoj obali Jadrana.⁴³⁶ Velika Majka se pojavljuje na natpisima te na reljefnim i skulpturalnim prikazima. Na istarskom su području pronađeni natpisi u Poli i Jasenoviku, a skulptura u Nezakciju. Skulptura iz Nezakcija je do sada jedina u Istri koja prikazuje Veliku Majku ili Kibelu, a datira u 1. na 2. stoljeće (Sl. 30). Statua žene koja sjedi na prijestolju, čiji su rukohvati bili ukrašeni lavljim glavama koji su vrlo uništeni, a upravo su lavovi bili prisutni u ikonografiji Kibebe. Kibela se prikazivala tako da jaše lavove ili da oni vuku njezina kola.⁴³⁷ Također, statui nedostaju glava te desna i lijeva podlaktica, a uočava se poprsje te noge koje su savijene u koljenima. Ženska je statua obučena u odjeću koja se sastoji od košulje, plašta prebačenog preko ramena i jednog boka koji se spušta do stopala na kojima se nalaze sandale. U reljefu je uz desnu nogu prikazana zmija. Zmija je predstavljala simbol zemlje i podzemnih sila, a povezuje se uz atribut Bone Dee. Zbog pronađena natpisa Bone Dee u Nezakciju, koji datira u 2. st., a to je do sada jedini natpis posvećen božici na istarskom tlu te prvenstveno zbog zajedničkih karakteristika božica kao zaštitnica plodova, prirode i životinja, postoji mogućnost sinkretizacije ta dva kulta.⁴³⁸ Girardi Jurkić je analogiju nezakcijske božice tražila sa statuom Velike Majke ili Kibebe iz Napulja te s reljefom Kibebe iz Stobija gdje Kibela naslanja ruke na glavu lavova te zaključuje da statua predstavlja Veliku Majku na prijestolju.⁴³⁹ Međutim, Aleksandra Nikoloska i Inga Vilogorac Brčić se ne slažu s analogijom Girardi Jurkić te ukazuju na činjenicu da Velika Majka iz

⁴³⁵Vilogorac, 2006: 19; Glavičić, 2013: 10-14;Giunio, 2015: 104.

⁴³⁶Jurkić-Girardi, 1972: 46-47; Girardi Jurkić, 2005: 59-62, 211-213; Vilogorac, 2006: 19; Glavičić, 2013: 13-17; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 103-116.

⁴³⁷Jurkić-Girardi, 1972: 50-51; Girardi Jurkić, 2005: 63-64; 212-213; Glavičić, 2013: 8; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014: 51-56; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 106.

⁴³⁸Inscr. It. X/1, 657; Jurkić-Girardi, 1972: 51; Jurkić, 1975: 294; Girardi Jurkić, 2005: 64, 212-213; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 106.

⁴³⁹Jurkić-Girardi, 1972: 51-52; Girardi Jurkić, 2005: 64, 213.

Nezakcija predstavlja jedinstveni primjer i da za sada nema odgovarajuću analogiju.⁴⁴⁰ Također, u Nezakciju je pronađena mala brončana figurica Atisa, koji se usko veže uz kult Velike Majke, a Girardi Jurkić smatra da je možda postojalo i svetište Velike Majke, ali kako i sama naglašava, bez čvrstih se arheoloških dokaza ne može ništa zaključiti.⁴⁴¹

Slika 30. Statua Velike Majke iz Nezakcija. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 213).

Osim u Nezakciju, štovanje je Velike Majke zabilježeno i u Poli, gdje su pronađeni natpisi koji spominju kolegij dendrofora. Na jednoj se ploči, na kojoj je zabilježen kolegij, spominje kult Velike Majke. Natpisna ploča datira u 1. st., a pronađena je na forumu u zidu kuće u blizini hrama Rome i Augusta 30-ih g. 20. stoljeća. Tekst je na ploči raspoređen u šest redaka, a u četvrtom se retku spominje svećenik kulta Velike Majke, koji je dao dendroforu mjesto za ukop.⁴⁴² Također, u Poli je pronađena i glava koja pripada Atisu, jedna skulptura te dva arhitektonska spomenika na kojima je prikazan tužni Istočnjak. Smatra se da su ta dva arhitektonska spomenika pripadala svetištu Velike Majke, ali moguće je, također, da su pripadali nekom nadgrobnom spomeniku ili manjem grobnom svetištu (*sacellum*). Iako nisu pronađeni zavjetni žrtvenici Velike Majke koji bi ukazivali na dodatno postojanje kulta, zbog prethodno navedenih nalaza moguće je da je postojalo

⁴⁴⁰Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 106.

⁴⁴¹Girardi Jurkić, 2004: 95; Girardi Jurkić, 2005: 216.

⁴⁴²Incsr. It. X/1, 155; Jurkić-Girardi, 1972: 48-49; Jurkić, 1975: 289-291; Girardi Jurkić, 2005: 62-65, 211.

svetište božice.⁴⁴³

Nadalje, u Jasenoviku, koji je bio na granici Desete italske regije prema Liburniji, pronađen je natpis koji ukazuje na štovanje kulta Velike Majke.⁴⁴⁴ Zanimljiva je činjenica da je ista dedikantica *Felicula* posvetila posvetu Velikoj Majci i Iriji Veneri.⁴⁴⁵ Osim u Poli, Nezakciju i Jasenoviku važno je spomenuti da se kult Velike Majke štovao još u Tergestu i Kopru, a na području od Pole do Kopra i Tergesta do danas nije pronađen ni jedan natpis, statua ili reljef posvećen Velikoj Majci, a niti Atisu koji se štovao zajedno s kultom božice. U Tergestu se vjerojatno nalazio i hram posvećen Velikoj Majci, a kao potvrdu tome, znanstvenici uzimaju dva ili tri rimska stupa, fragment natpisa s nadvratnika, odnosno arhitrava, koji spominje *ex imperio matris Magnae Deorum*, te zavjetni žrtvenik pronađen u blizini stupova.⁴⁴⁶

5.1.1. Kult Atisa

Kult se boga Atisa usko vezuje uz kult frigijske Kibebe, rimske Velike Majke. I Atis vuče podrijetlo iz Male Azije. Njegovi atributi, koji su često prisutni i na ikonografskim prikazima, jesu pedum, baklja, bor i ljubičica. Pastirski štap ili pedum označava Atisa kao pastira što je bio prije njegova ludila i samokastracije. Atribut bora povezuje Atisa kao simbol zime i nežive prirode, a u likovnim se prikazima pojavljuje često samo borova grana s češerom na vrhu. Ljubičica predstavlja simbol proljeća i prisutna je također u ceremoniji posvećenoj Kibeli i Atisu. Upravo se reinkarnacija izražava pomoću cvijeća ljubičice i početka proljeća.⁴⁴⁷ Kult Atisa, a time i Kibebe, procvao je u doba cara Klaudija, a u vrijeme je Antonina Pija doživio pravi procvat. Vrlo su važne i ceremonije posvećene Atisu i Kibeli, a slavile su se u ožujku. Za razliku od Velike Majke, koja je epigrafski zabilježena, za Atisa takvih potvrda gotovo da nema. Pronađeno je vrlo malo natpisa koji se odnose na Atisa, a u Hrvatskoj do sada nije pronađen niti jedan.⁴⁴⁸

Atis se u Hrvatskoj pojavljuje u obliku brončanih i mramornih kipova te reljefnih prikaza. Najviše ih je pronađeno u Dalmaciji, a moguće je da se najraniji prikaz Atisa

⁴⁴³Jurkić-Girardi, 1972: 49-50; Girardi Jurkić, 2005: 62, 64-65.

⁴⁴⁴Inscr. It. X/3, 198.

⁴⁴⁵Inscr. It. X/3, 8; Girardi Jurkić, 2005: 212.

⁴⁴⁶Jurkić-Girardi, 1972: 47-48, 54-56; Jurkić, 1975: 296; Girardi Jurkić, 2005: 62.

⁴⁴⁷Jurkić, 1978: 175-178; Girardi Jurkić, 2005: 66-68.

⁴⁴⁸Glavičić, 2013: 11-15; Nikoloska, Villogorac Brčić, 2014a: 107.

iz Dalmacije nalazi u Tiluriju. Na tilurijskim su stelama vojnika iz prve polovice 1. st., prikazani likovi Istočnjaka u tužnome stavu koji su karakteristični za Atisa.⁴⁴⁹ Prikazi su tužnih Istočnjaka, koji se pripisuju Atisu, pronađeni i u Poli. Nikoloska i Vilogorac Brčić ukazuju na činjenicu da je u Poli do sada pronađeno najviše nalaza koji se pripisuju Atisu.⁴⁵⁰ U Poli su i Nezakciju pronađeni: reljefi tužnih Istočnjaka, kip tužnog Istočnjaka, glava s frigijskom kapom, a izgubljeni su nalazi brončanog kipića te jedna istočnjačka glava.⁴⁵¹

Na istarskom se tlu i duž istočne jadranske obale pronalazi motiv tužnog Istočnjaka koji je krasio nadgrobne spomenike. Mladić je prikazivan u tipičnoj orijentalnoj odjeći s frigijskom kapom na glavi. Tipične su ikonografske karakteristike takvih portreta prekrížena jedna noga u stajaćem položaju, savijena ruka u laktu kojom pridržava drugu, također savijena ruka, kojom podbočuje bradu. Međutim, u znanstvenoj literaturi postoje dva mišljenja. Prema nekima on prikazuje Atisa, a on se veže uz kult Velike Majke, a nekolicina drugih znanstvenika se ne slaže s tom činjenicom te smatraju da mladić prikazan na nadgrobnim spomenicima nema veze s kultom božice.⁴⁵²

S nepoznata nalazišta iz okolice Pole potječu dva ortostata, a na njima je prikazan tužni Istočnjak. Smatra se da su kasnije prenesena na pulski forum, ali tu informaciju treba uzimati s oprezom. Ortostati koji su bili u funkciji dekorativnih građevinskih spomenika, bili su ukrašeni s prednje i desne, to jest s lijeve bočne strane. Na prednjoj je reljefnoj strani prikazan mladić s ikonografijom tužnog Istočnjaka. Edikula je uokvirena prikazom hrama, a iznad su se arhitrava nalazile rozete s dvije ptice, a na krajevima se uočavaju palmete (Sl. 31). Na pilastrima je vidljiv bor s češerom na vrhu, a na bočnim se stranama ortostata vidi reljef s prikazom vinove loze s plodovima te ptice koje zoblju bobice grožđa. Prema Girardi Jurkić, ortostati su pripadali ulazu u neki hram ili sveti gaj, a također uzima u obzir i mogućnost da su, kao nadgrobni cipusi, pripadali rubnom dijelu baze grobnog svetišta.⁴⁵³

⁴⁴⁹Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 107.

⁴⁵⁰Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 108.

⁴⁵¹Girardi Jurkić, 2005: 213-220; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 108.

⁴⁵²Bibliografiju za navedena mišljenja vidi u Miletić et al., 2014: 129, bilj. 1, 2.

⁴⁵³Girardi Jurkić, 2005: 218-220.

Slika 31. Cipus s prikazom Istočnjaka ili Atisa.
(Preuzeto iz: Miletić et al., 2014: 137).

Osim dva cipusa na području Pole, pronađena je nadgrobna stela Obelije Maksime s reljefom tužnih Istočnjaka, koji su se nalazili na rubovima edikule. Nadgrobna stela datira u 1. stoljeće.⁴⁵⁴ U sredini je bila prikazana pokojnica Obelija Maksima. Girardi Jurkić navodi mogućnost da bi se upravo ime na steli moglo povezati sa svećenicom kulta Velike Majke ili nekog drugog orijentalnog kulta.⁴⁵⁵ U obzir uzima i druge orijentalne kultove zbog činjenice da se na lijevoj i desnoj strani stele nalaze prikazi. Iako vrlo oštećeni, vidljive su dvije herme, koje imaju visoke kape na glavama i tipične su za orijentalne kultove. Girardi Jurkić ukazuje na činjenicu da su Serapis ili Sabazije nosili takve kape.⁴⁵⁶ Naime, prema Girardi Jurkić, s nadgrobnom se stelom može povezati brončana Sabazijeva ruka iz 1. st. koja je pronađena krajem 1994. g. između jugoistočnog ugla foruma i crkve sv. Franje.⁴⁵⁷

Osim prikaza tužnog Istočnjaka u Poli je pronađena skulptura mladića u skoro prirodnoj veličini, a nedostaju joj glava i noge do koljena. Skulptura je pronađena 50-ih g. 20. st. nedaleko od Tvornice stakla. Skulptura je prikazana u ležernom položaju

⁴⁵⁴Jurkić, 1973: 362; Girardi Jurkić, 2005: 216-217; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 108.

⁴⁵⁵Girardi Jurkić, 2005: 65-66.

⁴⁵⁶Girardi Jurkić, 2005: 217.

⁴⁵⁷Girardi Jurkić, 2005: 221; Džin, 2005: 345-348.

te se smatra da prikazuje standardnu ikonografiju Atisa.⁴⁵⁸ Prema držanju ruku, nogu i stilu odjeće, datira na kraj 2. st., a pripada tipu kasnog aurelijanskog stila.⁴⁵⁹ Također, na istom je mjestu pronađena i glava s frigijskom kapom, a ona se također pripisuje Atisu i datira u 2. na 3. stoljeće⁴⁶⁰ (Sl. 32).

Slika 32. Glava frigijskog božanstva Atisa, pronađena u Poli. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).

5.1.2. Kolegij dendrofora

Intenzivnom romanizacijom istarskog poluotoka došlo je i do pojave različitih profesionalnih i svećeničkih kolegija. Kolegij i udruženja su morala biti formalno organizirana, članovi su im pristupali dobrovoljno, a njihova pravila nisu smjeli ići mimo zakona države.⁴⁶¹ U Poli su zabilježeni kolegij fabra⁴⁶² i kolegij dendrofora. Važan je kolegij dendrofora čije je djelovanje nastalo razvojem i širenjem frigijske Kibebe, rimske Velike Majke. Najranije su potvrde postojanja kolegija zabilježene u Italiji odakle se kolegij širio po provincijama, to jest po ostatku Carstva.⁴⁶³ Kolegij su činili svi oni koji su se bavili drvodjelstvom, to jest stolari, rezbari, trgovci drvom i ostali. Glavni je cilj ulaska u kolegij bio vezan uz preradu drveta, a to je bilo usko

⁴⁵⁸ Jurkić, 1978: 178-180; Girardi Jurkić, 2005: 213-214.

⁴⁵⁹ Jurkić, 1978: 178-180; Girardi Jurkić, 2005: 213-214.

⁴⁶⁰ Jurkić, 1978: 180; Girardi Jurkić, 2005: 215.

⁴⁶¹ Bekavac, 2015: 142-143.

⁴⁶² *Collegium fabrum* je bilo udruženje koje je okupljalo razne obrtnike, obrađivače tvrdih materijala, a djelovalo je na profesionalnoj osnovi. (Bekavac, 2015: 171). Natpisi sa spomenom *collegium fabrum* pronađeni do 1998 vidi u: Matijašić, 1998: 369-370.

⁴⁶³ Bekavac, 2015: 163.

povezano s metroačkom religijom zbog Atisa kojemu je drvo imalo simboličko značenje.⁴⁶⁴ Kolegij je imao važnu ulogu u vrijeme cara Klaudija koji je reformirao kult, to jest uveo novu svečanost posvećenu Atisu, koja se održavala od 15. do 27. ožujka. Tako i kolegij dendrofora postaje važan u ožujkim svečanostima. Članovi su dendrofora 23. ožujka (*Arbor intrat*) u tijeku ceremonije nosili sveto drvo, a ono se prvotno nalazilo u Kibelinoj šumi i bilo je natopljeno krvlju žrtvovane životinje. Osim stabla je bila prikazana i Atisova slika, ukrašena ljubičicama. Ljubičice su prema legendi nastale iz Atisove krvi kada se u ludilu samokastrirao ispod borova drveta i umro.⁴⁶⁵ Može se pretpostaviti da su se takve ceremonije održavale i u Poli zbog velikog broja pronađenih reljefa Atisa, a i dendroforskih natpisa, no, naravno bez čvrstih se arheoloških dokaza ne može ništa pouzdano tvrditi. U Poli su, nedaleko od foruma, pronađena tri natpisa, u kojima se spominju kolegij dendrofora, što ukazuje na važnost i ugled kolegija u gradu.⁴⁶⁶ Kada je točno kolegij utemeljen u Poli nije poznato, iako natpisi potječu od 1. do 3. stoljeća. Natpis, koji spominje postojanje kolegija na razini Republike, potječe iz 79. g. pr. Kr., a to dokazuje postojanje kolegija prije nego što je postao služben.⁴⁶⁷

*Dendrophoris / Polensium / G(aius) Laecanius / Theodorus / sacer[d]os
M(atris) D(eorum) M(agnae) I(daeae) / lo[cu]m cum / sepultura dedit / in fr(onte)
p(edes) XLII / in ag(ro) p(edes) LX[II?].*⁴⁶⁸

Ovdje prikazani natpis pokazuje da je svećenik Velike Majke ustupio grobnicu dendroforima (Sl. 33). Od preostala dva natpisa jedan ukazuje da su u Poli postojali magister i *schola* dendrofora,⁴⁶⁹ a iz trećeg se natpisa doznaje da su kolegij financirali najugledniji građani.⁴⁷⁰ Također, iz natpisa se vidi da su članovi pripadali različitim društvenim slojevima. U pravilu su najčešće članovi kolegija bili oslobođenici, a u Istri su upravo oslobođenici prevladavali u društvenoj strukturi.⁴⁷¹

⁴⁶⁴Girardi Jurkić, 2005: 62; Bekavac, 2015: 163-164.

⁴⁶⁵Glavičić, 2013: 11-13; Bekavac, 2015: 164.

⁴⁶⁶Jurkić-Girardi, 1972: 49, 56; Matijašić, 1998: 369-370; Girardi Jurkić, 2005: 62-63, 212; Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 110, 112.

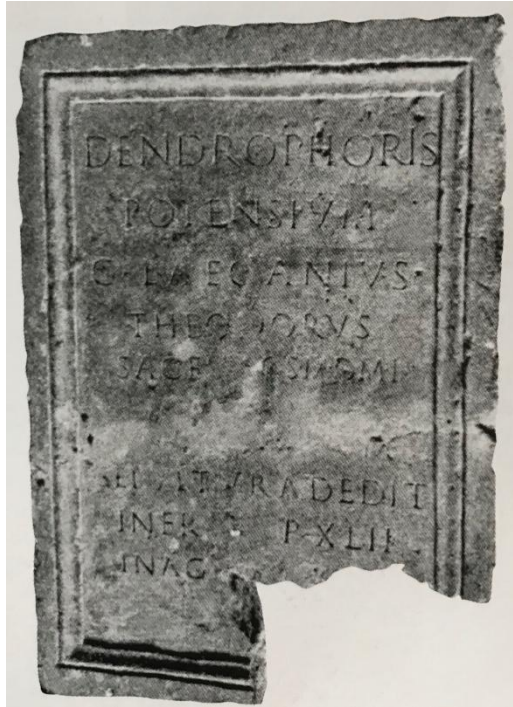
⁴⁶⁷Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 112, bilješka 50, 112.; Bekavac, 2015: 163.

⁴⁶⁸CIL V, 81 (Inscr. It. X/1, 155).

⁴⁶⁹CIL V, 82 (Inscr. It. X/1, 156).

⁴⁷⁰CIL V, 56, 61 (Inscr. It. X/1, 84).

⁴⁷¹Nikoloska, Vilogorac Brčić, 2014a: 112-113; Bekavac, 2015: 164.

Slika 33. Natpisna ploča koja spominje kolegij dendrofora.
(Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 211).

5.2. Kult egipatske božice Izide

Egipatska je božica Izida svoje mjesto našla u helenističko-rimskom svijetu gdje je postala sveopće božanstvo.⁴⁷² Širenje se vjerovanja u božicu Izidu veže uz pomorce, posebno grčke, koji su kult iz Egipta prenijeli isprva u grčke kolonije na Siciliji i južnoj Italiji. Već je 220. pr. Kr. božica zajedno sa Serapisom štovana u Rimu.⁴⁷³ Međutim, puni intenzitet štovanja božica je dobila u vrijeme Kaligule, velikog zagovornika egipatskih božanstva, koji joj podiže hram na Marsovome polju. Kult se božice Izide štovao i nakon principata, u vrijeme prve tetrarhije, a nakon toga počinje opadati, usporedno s afirmacijom kršćanstva. Kult se božice Izide još neko vrijeme štovao u krugovima rimske aristokracije.⁴⁷⁴ Božica je bila vrlo popularna naročito među ženama, a pristup je u njezin kult bio namijenjen svim društvenim slojevima, neovisno o društvenom i etničkom podrijetlu kao ni o spolu.⁴⁷⁵ Akvileja je smatrana

⁴⁷²Selem, 1997: 21.

⁴⁷³Selem, 1997: 34-35.

⁴⁷⁴Selem, 1997: 38-40; 42-43. Selem navodi vrlo zanimljiv podatak da se kult božice Izide štovao u dubini Afrike još u vrijeme Justinijana te da je i danas u pučkim vjerovanjima i dalje prisutna Izida. „Za mog boravka u Alžiru pokazali su mi, u blizini Constantina, izvor za koji kažu da liječi neplodnost žena. I da je pod zaštitom Izide.“ (Selem, 1997: 43).

⁴⁷⁵Selem, 1997: 30.

glavnim žarišnim mjestom odakle se njezin kult širio duž sjeverne i istočne jadranske obale.⁴⁷⁶ Štovanje je božice Izide zabilježeno na istarskom poluotoku te duž istočne jadranske obale, a to se doznaje na temelju pronađenih natpisa, reljefa, skulptura te sitne brončane plastike.

*[I]sidis inperio / Q(uintus) Lutatius / Lucundus.*⁴⁷⁷

Navedeni se natpis nalazi na zavjetnom žrtveniku iz Galižane, a sadržava i reljef s tri strane i datira u 1. na 2. stoljeće. Žrtvenik je zanimljiv zbog reljefa koji prikazuje simbole i druge predmete, koji su se koristili prilikom vršenja obrede.⁴⁷⁸

Slika 34. Brončani kipić božice Izide-Fortune iz Savudrije. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).

Naime, natpisi su pronađeni još u Parentiju i Novigradu,⁴⁷⁹ a osim epigrafskih nalaza na istarskom tlu, poznati su i nalazi sitne brončane plastike, a to upućuje na Izidino štovanje u kućnim lararijima. Brončani su Izidini kipići pronađeni u Savudriji i Loronu. Međutim, u tome se slučaju Izidini kipići javljaju u rimskom sinkretističkom obliku, kao Izida – Fortuna. Poznato je da se Izida poistovjetila s raznim božica na Istoku, ali i dolaskom u Rim. U Rimu se poistovjetila, osim s Fortunom, i s Terom te postaje i božica plodnosti.⁴⁸⁰ Brončana je Izidina figurica u Savudriji (Sl. 34)

⁴⁷⁶Selem, 1997: 41.

⁴⁷⁷Inscr. It. X/1, 601.

⁴⁷⁸Jurkić-Girardi, 1978: 41-42; Girardi Jurkić, 2005: 73, 201-202.

⁴⁷⁹Zanovello, 2017: 223, 228.

⁴⁸⁰Jurkić-Girardi, 1978: 40-41; Girardi Jurkić, 2005: 73, 203-205.

pronađena u sklopu rimske arhitekture na obali. Figurica je lijepo oblikovana, a prikazani su, također, simboli rog obilja te kormilo. Figurica datira u 1. na 2. stoljeće.⁴⁸¹ Sljedeća je figurica pronađena 90-ih g. 20. st. u Loronu, točnije, na dijelu keramičarske radionice u zasipanom materijalu kasnoantičke prostorije. Božica u desnoj ruci drži kormilo, a u lijevoj rog obilja. Za razliku od prethodne figurice, tip frizure je drukčiji, a kruna koju nosi pripada tipičnoj egipatskoj kruni, koju inače nosi i božica Hator. Kruna se sastoji od dva kravlja roga sa svake strane, a unutar njih se nalazi solarni disk, te pri vrhu paunovo pero.⁴⁸² Iako se brončana figurica može usporediti s prethodnom, zbog drugačije se frizure, odjeće i ležernosti, uspoređuje s helenističkim stilom brončane plastike i datira u 1. st. pr. Krista.⁴⁸³ Po jedan je primjerak brončanih kipića Izide-Fortune pronađen u Lici i u Proložcu, kod Imotskoga. Brončani kipić iz Like također ima rog obilja i kormilo, a upravo atribut kormila ukazuje da je Izida bila zaštitnica pomoraca te je za naše krajeve, gdje je pomorstvo bilo razvijeno, to važan atribut božice.⁴⁸⁴ Na istarskom području nije pronađena nijedan primjer kamene plastike Izide, za razliku od Aenone.⁴⁸⁵

5.3. Mitraizam na istarskom području

Mitraizam je religija koja se razvila u ranom principatu te je bila vrlo popularna tijekom Carstva. Najprije se smatralo da kult potječe iz mazdaizma, to jest iz Perzije. Mazdaizam uči da postoji borba između Dobra i Zla, a to su bili Ahura Mazda i Ariman, a sin je Ahura Mazde bio Mithra. Upravo je on bio između bogova i ljudi, koje je štiti od zla.⁴⁸⁶ Prvi se dokazi o pojavi mitraizma u zapadnim provincijama i Rimu javljaju u drugoj polovici 1. stoljeća. Međutim, prema novijim mišljenjima, mitraizam nema nikakve veze s bogom Mitrom iz mazdaizma, već se on razvio u Rimskom Carstvu, a sadržava samo neke elemente orijentalnog podrijetla, odnosno nema iranskog dualizma između dobra i zla.⁴⁸⁷ Miletić smatra da je možda mitraizam protekao i iz dvora jer je bio vrlo popularan među carevima, naročito kod Komoda koji

⁴⁸¹Girardi Jurkić, 2005: 203-204.

⁴⁸²Girardi Jurkić, 2005: 204-205.

⁴⁸³Girardi Jurkić, 2005: 204-205.

⁴⁸⁴Selem, 1997: 48-49, 93.

⁴⁸⁵Selem, 1997: 54-55.

⁴⁸⁶Gabričević, 1987: 163; Glavičić, 2013: 91; Miletić, 2014: 250.

⁴⁸⁷Miletić, 1996: 3-4; Glavičić, 2013: 91-92; Miletić, 2014: 250.

mu je dao i službeni status. To se doznaje na temelju natpisa iz Rima i Ostije.⁴⁸⁸ Mitraizam se počeo sve više širiti po Carstvu ponajprije, kako se smatra, zahvaljujući vojnicima, čiji je zaštitnik i postao. Nadalje, mitraizam su na Zapadu širili Orijentalci to jest putnici, trgovci, pomorci, oslobođenici, robovi i svi oni koji dolaze s Istoka. Kasnije zanimanje za njegovo štovanje prodire u sve interesne skupine, neovisno o etničkom i statusnom podrijetlu. Štuju ga svi, od robova, najnižeg društvenog staleža, do aristokracije, najvišeg društvenog staleža.⁴⁸⁹

Što je dovelo do toga da je mitraizam postao toliko popularan među ljudima, što je on davao ljudima za razliku od ostalih religija štovanih na području Carstva? Kult je bio vrlo popularan zbog svog eshatološkog karaktera. Na početku treba naglasiti da je mitraizam jedina religija koja isključuje žene iz kulta.⁴⁹⁰ Mitraizam je misterijska religija u koju su bile uključene astronomija i astrologija, a čiji je središnji čin bio tauroktonija, to jest ubijanje bika, što ukazuje na tjelesnu smrt iz koje nastaje novi život.⁴⁹¹ Također, smatra se da tauroktonija ima veze s astronomskom mapom te da svaka figura na reljefu predstavlja jedno zvijezde na nebu.⁴⁹² Osim toga, kult se vršio kroz sedam stupnjeva, a svaki je stupanj imao svoj simbol i planet kao oznaku: *Corax* – Gavran, Merkur, *Nymphus* – Mladić/Adolescent, *Venera*, *Miles* – Vojnik, Mars, *Leo* – Lav, Jupiter, *Peres* – Perzijanac, Luna, Mjesec, *Heliodromus* – Sunčev glasnik, Sol, Sunce i *Pater* – Otac, Saturn.⁴⁹³ Prva tri stupnja predstavljaju niži stupanj inicijacije, a preostala četiri viši stupanj inicijacije. Dostignuće je *patera* omogućavalo uvođenje novih vjernika u misterije.⁴⁹⁴ Mitraizam je podijeljen na tri razine. Prva je razina rađanje Mitre iz stijene, ubijanje bika i gozba Mitre i Sola. Druga je razina kozmološka, a treća su razina obredi koji su se vršili među vjernicima, a njima se osiguravao život nakon smrti.⁴⁹⁵ Obredi su se vršili, ako je to bilo moguće, u prirodnom ambijentu, a u urbanim područjima u tamnim prostorijama, koje su sličile spiljama.⁴⁹⁶ Mitraizam je borbu za prevlast vodio s kršćanstvom, ali je kršćanstvo zbog svoga misionarskog propovijedanja bilo uspješnije. Godine 392.

⁴⁸⁸Miletić, 1996: 47-49; Miletić, 2014: 250.

⁴⁸⁹Gabričević, 1987: 164; Glavičić, 2013: 91-93.

⁴⁹⁰Miletić, 2014: 250.

⁴⁹¹Glavičić, 2013: 92.

⁴⁹²Neki su od najučestalijih taurotonijskih parova: Bik – *Taurus*, Pas – *Canis Minor*, Zmija – *Hydra*, Gavran – *Corvus*, Škorpion – *Scorpio*, bikov proklasni rep – zvijezda – *Spica*, Lav – *Leo*, pehar – *Crater*. (Miletić, 1996: 29; Miletić, 2007: 137-138; Glavičić, 2013: 92).

⁴⁹³Miletić, 1996: 95-135; Glavičić, 2013: 92.

⁴⁹⁴Glavičić, 2013: 92.

⁴⁹⁵Miletić, 2014: 250-251.

⁴⁹⁶Gabričević, 1987: 165.

Teodozijevim ediktom o proglašenju kršćanstva službenom religijom, mitraizam polagano nestaje. Međutim, u zabačenijim se dijelovima Carstva štovao i dalje, samo u manjem intenzitetu.⁴⁹⁷

Nadalje, najviše je spomenika pronađeno duž rajnsko-dunavskoga limesa zbog postojanja vojnih logora. Dalmacija nije bila isključena iz tog pogleda. Mitraizam se u provinciji Dalmaciji javlja tijekom 2. st., najvjerojatnije u vrijeme cara Antonina Pija. Najljepši je reljefni prikaz tauroktonije i gozbe na prednjoj i stražnjoj strani ploče pronađen u Konjicu. Prikazi se tauroktonije u živoj stijeni nalaze u Jajcu, Močićima kraj Cavtata (*Epidaurum*) te u Arupiju. U Saloni je najviše pronađenih spomenika posvećenih Mitri, a važna su središta bili Zadar i Senija. U Seniji su, točnije u Vratniku, pronađena dva žrtvenika, a u antičko je doba to mjesto bila carinska postaja.⁴⁹⁸

Natpisi posvećeni bogu Mitri pronalaze se i na istarskom području, točnije po jedan natpis u Poli, jedan u njezinoj okolici, u fuloniki Gaja Julija Hrizogona te u Vabrigi. U Poli je osim toga pronađen jedan reljef s prikazom tauroktonije.⁴⁹⁹ Prema Mediniju, mitraizam je na istarsko područje došao preko oslobođenika.⁵⁰⁰ Reljef s prikazom tauroktonije, to jest scene ubijanja bika, pronađen je krajem 19. st. na jugoistočnoj strani središnjeg brežuljka u Poli. Reljef se prema ikonografskim elementima datira u 1. na 2. st. ili u 2. stoljeće.⁵⁰¹ Osim samog središnjeg čina, gdje su prikazani bik i Mitra odjeven u kratku haljinu, na desnoj se strani vidi pas ili *Canis Minor*, koji napada bika. S lijeve se bikove strane uočava lik u reljefu, ali ne može se odgonetnuti koga predstavlja. Također, na reljefu su prikazani i škorpion ili *Scorpio* te zmija ili *Hydra*, a nalaze se pri dnu reljefa, smješteni desno prema sredini. Girardi Jurkić uočava da na reljefu nedostaju Mitrini pratitelji Kautes i Kautopates. Pronalazak reljefa upućuje na *speleum*.⁵⁰² S obzirom na ranu dataciju reljefa uviđa se da je štovanje Mitrinog kulta vrlo rano uvedeno u Polu. Uz taj se reljef usko povezuje sljedeći natpis.

⁴⁹⁷Gabričević, 1987: 165; Miletić, 1996: 63-71; Miletić, 2014: 251.

⁴⁹⁸Rendić-Miočević, 1989: 531-539; Miletić, 1996: 148-130; Glavičić, 2013: 93-101; Miletić, 2014: 250.

⁴⁹⁹Jurkić, 1979: 211-212; Girardi Jurkić, 2005: 53-54, 209-211.

⁵⁰⁰Medini, 1976: 198.

⁵⁰¹Girardi Jurkić, 2005: 53, 210.

⁵⁰²Jurkić-Girardi, 1974: 18; Jurkić, 1979: 211-212; Jurkić, 2004: 97; Girardi Jurkić, 2005: 53, 210.

*D(eo) M(ithrae) S(oli).*⁵⁰³

Natpis posvećen bogu Mitri, datira u 2. na 3. st., a pronađen je na dnu južne padine središnjeg brežuljka. Međutim, na početku se znanstvenici nisu složili u vezi s zavjetnim žrtvenikom. Prvotno se mislilo da je riječ o nadgrobnom spomeniku i da nije posvećen Mitri, već da je uklesano *D(is) M(anibus) s(acrum)*. No, kasnije je ta teza odbačena jer spomenik ima karakterističnu mitričku formu, ali umjesto *Soli*, Girardi Jurkić smatra da *S* treba čitati kao *sacrum*, a tada bi natpis glasio: *Deo Mithrae sacrum*.⁵⁰⁴ Zbog nalaza zavjetnoga žrtvenika i reljefa s prikazom Mitre, pretpostavlja se da je i u Poli postojao *speleum*. Naime, na istarskom je području pronađen zavjetni žrtvenik posvećen Solu, koji osim natpisa sadržava i reljef glave božanstva, iako je reljef gotovo posve uništen. Žrtvenik datira u 1. st., a kako je Sol usko povezan s mitraizmom, a žrtvenik je pronađen u Poli u blizini pretpostavljena speleja, istraživači su pretpostavili moguće povezivanje žrtvenika sa spelejom i Mitrom.⁵⁰⁵

Treći je natpis posvećen bogu Mitri pronađen u Vabrigi (Sl. 35) te za razliku od prethodnih natpisa posvećenih Mitri, iz Pole i iz fulonike Gaja Jullija Hrizogona,⁵⁰⁶ sadržava natpis dedikanta. Zavjet podižu dva oslobođenika u čast caru Filipu i Otaciliju Severi. Ime cara Filipa omogućuje i točnu dataciju podizanja spomenika, jer je vladao između 244. i 249. godine.⁵⁰⁷ Također, bio je otkriven i jedan žrtvenik najvjerojatnije posvećen bogu Mitri u Mutvoranu. Smatra se da je žrtvenik dospio u Mutvoran iz Nezakcija, no, danas je nedostupan.⁵⁰⁸

⁵⁰³Inscr. It. X/1, 16.

⁵⁰⁴Girardi Jurkić, 2005: 53, 211.

⁵⁰⁵Inscr. It. X/1, 22; Jurkić-Girardi, 1974: 18; Jurkić, 1979: 211-212; Girardi Jurkić, 2005: 193-194.

⁵⁰⁶Inscr. It. X/1, 594.

⁵⁰⁷Inscr. It. X/2, 216; Girardi Jurkić, 2005: 54, 209.

⁵⁰⁸Jurkić, 1979: 211; Girardi Jurkić, 2005: 53-54.

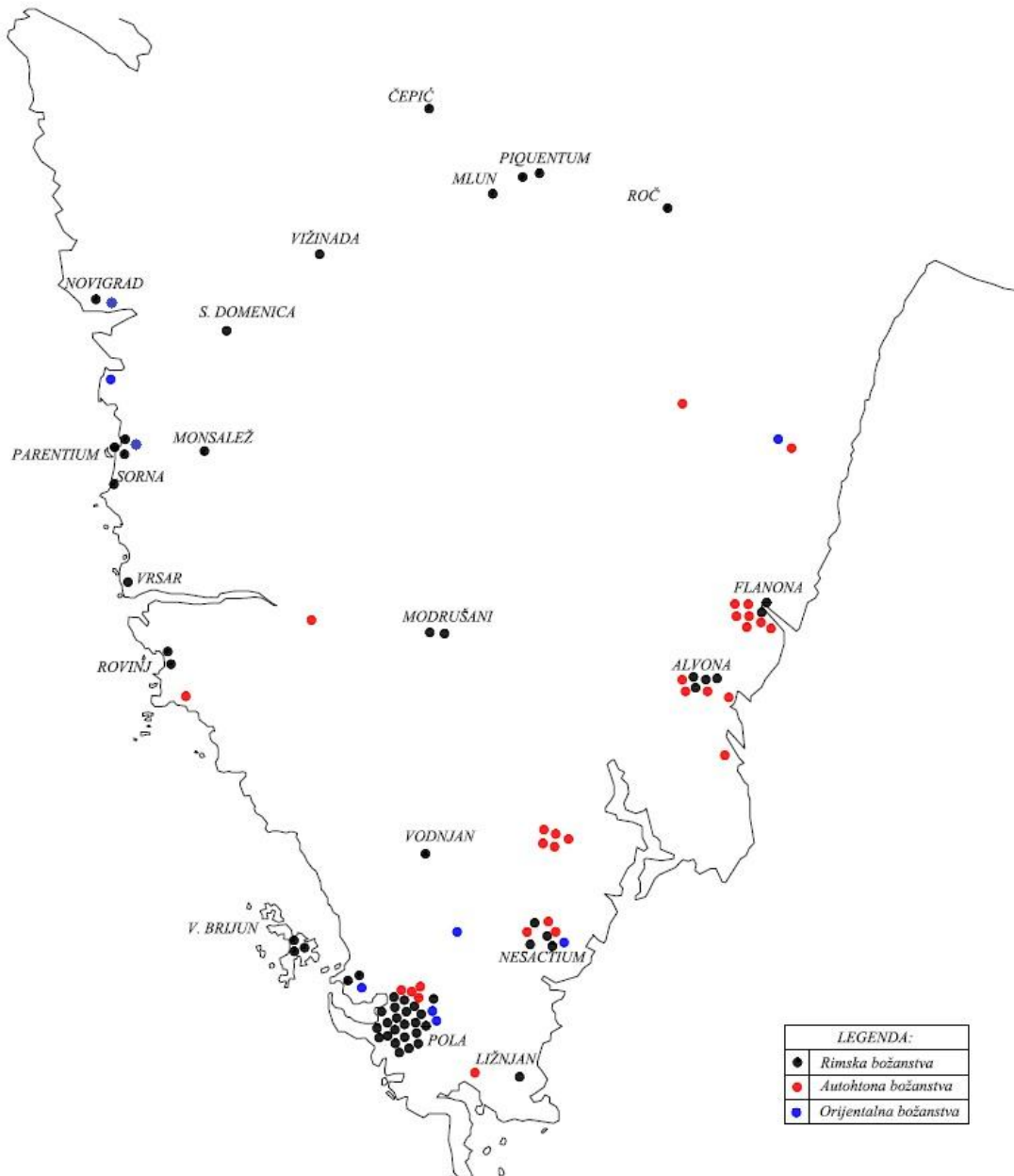

Slika 35. Zavjetni žrtvenik posvećen bogu Mitri, pronađen u Vabrigi. Datacija: 244-249. g. (Fotografija: Dolores Matika, Zavičajni muzej Poreštine).⁵⁰⁹

⁵⁰⁹Ovim putem zahvaljujem Zavičajnom muzeju Poreštine, a posebice ravnateljici dr. sc. Eleni Uljančić-Vekić i Gaetanu Benčiću, kustosu, što su mi dozvolili fotografiranje žrtvenika.

6. OMJER ZASTUPLJENOSTI RELIGIJA PREMA EPIGRAFSKIM NALAZIMA I SITNOJ PLASTICI

Na istarskom su području bile paralelno zastupljene rimska, autohtona i orijentalne religija, no, zanimljiva je činjenica na kojim su mjestima pronađeni natpisi pojedinih božanstva.

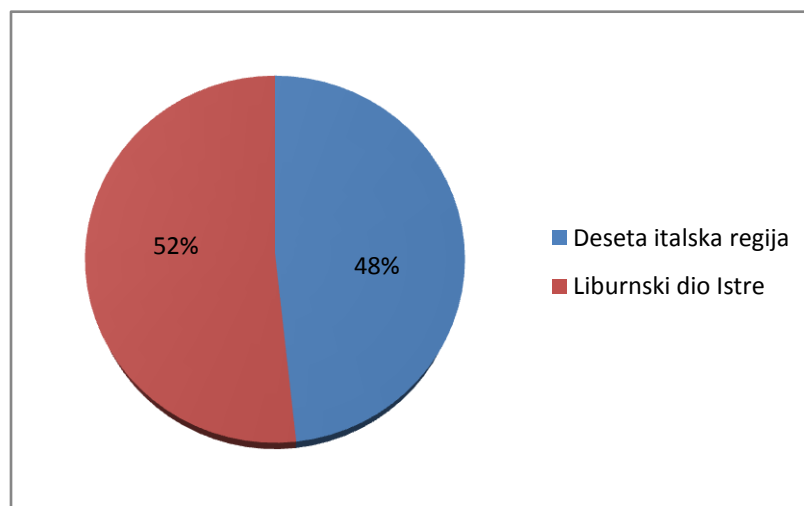

KARTA 1: Karta Istre s označenim božanstvima prema epigrafskim nalazima.
(Izradili: Patrik Kozlovič i Dolores Matika).

Na prikazanoj se karti vidi da su jedino u Poli pronađeni natpisi posvećeni božanstvima svih triju religija, što naravno, nije iznenađujuća činjenica. Također,

natpisi posvećeni rimskim božanstvima prisutni su na cijelome poluotoku. Na području Buzeta i Buzeštine, koja je pripadala tršćanske ageru, pronađen je znatan broj natpisa. Na području je Buzeštine pronađeno najviše agrarnih božanstva, a to ukazuje da se stanovništvo na tom području pretežito bavilo poljoprivredom te lovom. Također, u središnjoj je Istri pronađeno vrlo malo natpisa rimskim božanstvima, kao i na istočnoj obali Istre.

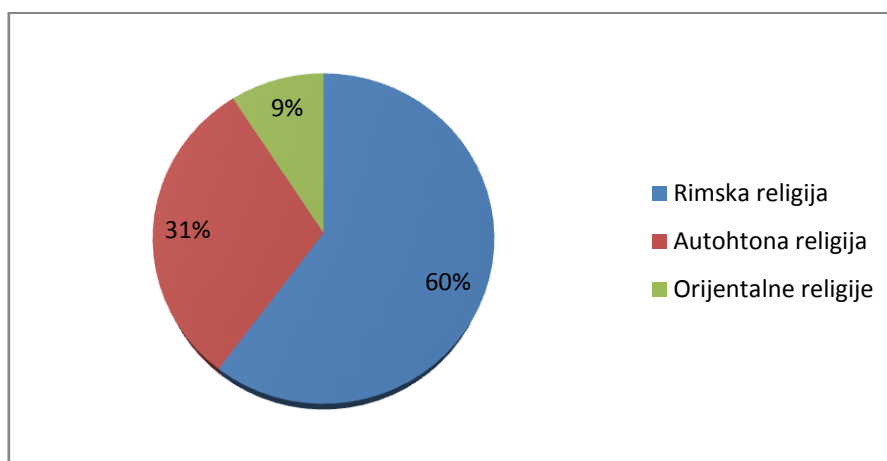
Naime, na istočnoj je obali poluotoka najviše pronađeno natpisa posvećenih autohtonim božanstvima, a najviše u Flanoni, potom u Alvoni te u današnjoj Krnici. Na karti se uočava zanimljiva činjenica da su na području Flanone i Alvone pretežito zastupljena autohtona božanstva. U tom su slučaju pronađena ženska božanstva, a na području današnje Krnice pronađeni su svi spomenici muškog božanstva Melosoka. Ne temelju karte i grafikona 3 zaključuje se da je od svih zabilježenih natpisa u Istri posvećenih autohtonim božanstvima, na istarskom dijelu Liburnije pronađeno 52%, a na italskom dijelu Istre 48%.

Grafikon 3. Omjer pronađenih žrtvenika autohtonih božanstva na području istarskog dijela Desete italske regije i liburnskog dijela Istre. (Izradila: Dolores Matika).

Uočava se da nema previše ni epigrafskih nalaza rimskih božanstva na istarskom dijelu Liburnije, a samo je jedan natpis posvećen orijentalnim kultovima, i to više u kontinentalnom dijelu liburnijskog dijela Istre. Stoga se može reći da su autohtona božanstva bila duboko ukorijenjena na jugu Istre te duž istočne istarske obale te da je njihov omjer naprama ostalih rimskih božanstva vrlo veliki (grafikon 4). Iz grafikona 4 vidi se da od svih epigrafskih nalaza sa spomenom božanstva iz razdoblja principata, na autohtonu religiju otpada trećina ili 31%, što je razmjerno

veliki postotak ako u obzir uzmemo činjenicu da na rimsku religiju, koja je bila prema načelima vrhovna, otpada 60%, a na orijentalne religije 9%.

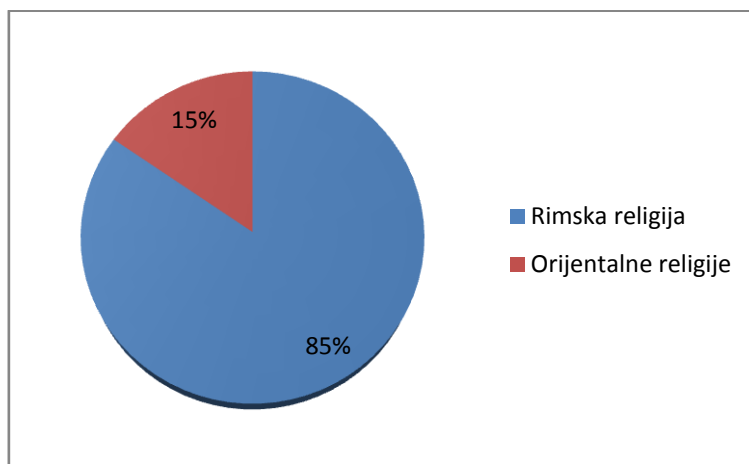
Grafikon 4. Odnos između religija na temelju pronađenih epigrafskih nalaza. (Izradila: Dolores Matika).

Međutim, što se tiče natpisa posvećenih orijentalnim božanstvima, u najvećoj su mjeri bili pronađeni u Poli. Također, ako promatramo ulogu religije kroz aspekt romanizacije, uočava se da je romanizacija bila jednim dijelom vrlo dobro provedena, naročito na zapadnoj obali te na jugu poluotoka gdje prevladavaju rimska božanstva. Ovo je posve razumljivo, s obzirom na to da su se kolonije rimskih građana razvile na zapadnoj obali poluotoka. Međutim, isto tako, preko religije je moguće sagledati i intenzivnu romanizaciju i na liburnijskom djelu Istre u principatu. Na tom je području autohtona religijska komponenta dominantna, ali vrlo često u sinkretiziranom obliku s epitetom *Augustus* ili *Augusta* što je jasan odraz romanizacije.

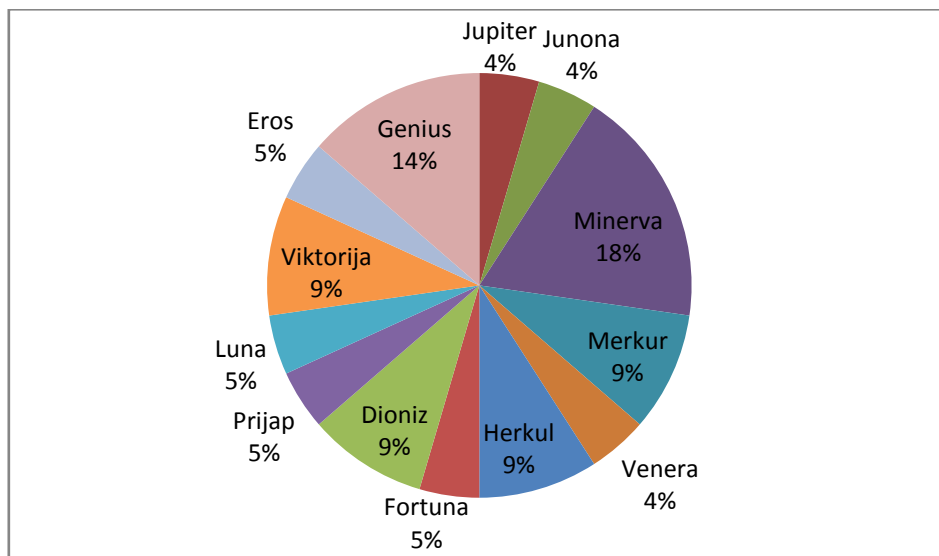
Nadalje, smatra se da je pronađena sitna plastika pripadala lararijima rimskih kuća to jest kućnim oltarima, a upravo na istarskom je području pronađeno dvadeset i sedam kipića sitne plastike.⁵¹⁰ Do danas je na istarskom prostoru pronađeno 85% sitne brončane plastike koja pripada rimskim božanstvima, a 15% orijentalnim božanstvima (grafikon 5). Također, najveći se postotak odnosi na Minervu u rimskoj religiji, 18%. Minerva je bila zaštitnica vještina i zanata te su je možda najviše štivali upravo niži slojevi koji su se bavili obrtništvom. Potom slijede Genius, s 14% te Herkul, Viktorija, Merkur i Dioniz, s 9% (grafikon 6). Bilo bi vrlo zanimljivo da se mogu

⁵¹⁰ Broj pronađenih kipića sitne plastike je prema Girardi Jurkić, 2005: 143, 149, 154-157, 160, 165-166, 168, 184-186, 190-191, 194, 197, 201, 204-205, 216, 221.

istražiti kućni larariji jer zapravo oni otkrivaju duhovnu svakodnevicu antičkog čovjeka.

Grafikon 5. Odnos između rimske i orijentalne religije na temelju pronađene sitne plastike. (Izradila: Dolores Matika).

Grafikon 6. Omjer pronađenih rimskih božanstva na temelju sitne plastike. (Izradila: Dolores Matika).

7. ZAKLJUČAK

Proučavanje religije zahtjeva multidisciplinarni pristup jer je religija jedan od najkompleksnijih procesa romanizacije. Religiju se može promatrati kroz ulogu romanizacije, društvenu i gospodarsku strukturu određenog prostora. Osnivanjem kolonija Pola i Parentija u 1. st. pr. Kr. i procesom municipalizacije, naseljavanjem Italika na poluotok, došlo je i do uvođenja rimskog panteona. Tijekom principata na istarskom su tlu bile zastupljene tri religije: rimska, autohtona i orijentalne. Najvažnija su vjerska središta bile kolonije Pola i Parentij te municipij Nezakcij, gdje se nalaze i hramovi posvećeni pojedinim božanstvima. Iako pojedini istraživači zagovaraju postojanje kapitolijskoga hrama u gradovima, to za sada ostaje otvoreno pitanje jer do današnjih dana nisu pronađeni nikakvi natpisi ni statue koji bi se odnosili na Trijadu. Osim hramova u urbanim centrima, hramovi postoje i u ruralnim područjima. U uvali Verige na otoku Brijuni nalaze se hramovi posvećeni bogu Neptunu, možda božici Veneri te nepoznatom božanstvu, iako ga neki istraživači pripisuju Jupiteru ili Marsu. Također, municipiji Alvona i Flanona nisu istraženi te se o postojanju hramova u tim mjestima ne zna ništa. Osim hramova, važnu je ulogu imala i religijska dekoracija foruma. Na području je sjevernog i srednjeg Jadrana pronađeno mnogo arhitektonske dekoracije Jupitera Amona i Meduze, koji su osim dekorativne funkcije imali i religijsko značenje te je Jupiter Amon bio i u funkciji carske propagande.

U Istri je, osim natpisa, pronađen i određeni broj kamene i brončane plastike pojedinih božanstava, a najčešće je riječ o sitnoj brončanoj plastici koja je pripadala lararijima rimskih kuća. Od dvanaest glavnih rimskih božanstva: Jupitera, Junone, Minerve, Marsa, Neptuna, Venere, Apolona, Dijane, Vulkana, Veste, Merkura i Cerere, na istarskom su se tlu štovali prema pronađenim natpisima i plastici: Jupiter, Junona, Minerva, Neptun, Venera, Vesta i Merkur što ukazuje određeni stupanj romanizacije u Istri. Potvrda tome je veliki broj pronađenih natpisa, posvećenih Jupiteru s epitetom *Optimus* i *Maximus*. Također, utvrđeno je štovanje Junone u maloj mjeri, ali takav se slučaj pojavljuje duž cijele istočne jadranske obale. Junona je zajedno s Jupiterom i Minervom činila Kapitolijsku trijadu. Dok je Minerva u Istri bila štovana samostalno, a veliki je ugled imala u Poli, a to potvrđuju pronađeni natpisi, koji spominju *seve* to jest pomoćno svećenstvo. Pretpostavlja se da je na području Pole postojalo njezino svetište, ali do današnjih dana nije poznato gdje se nalazilo. Također, kult božice Minerve, kao zaštitnice vještina i zanatlija, bio

najvjerojatnije vrlo raširen među nižim društvenim slojevima, koji su se bavili obrtništvom.

Osim glavnih rimskih božanstva, štivala su se još i agrarna božanstva: Silvan, Liber i Prijap. Na istarskom je području, naročito uz zapadnu obalu, pronađen veliki broj rimskih rustičnih vila. Također, gospodarstvo je bilo vrlo razvijeno, a najviše maslinarstvo te vinogradarstvo. Liber se najčešće veže uz rimske rustične vile, kao zaštitnik vinogradarstva i vinove loze, a svoju je popularnost stekao i u Istri.

U koloniji se Poli štovao i Herkul, koji je bio patron, zaštitnik grada. Do sada su svi pronađeni epigrafski nalazi njegovoga kulta pronađeni u Poli, a datiraju od republikanskog razdoblja pa kroz cijeli principat. Važnost kulta u gradu dokazuje nedavno pronađeno hramsko svetište na sjeveroistočnoj strani gradske jezgre, koji se pripisuje Herkulu. Također, u Istri se štivala i Tera Mater i Histrija. Prema Girardi Jurkić, Histrija, koja se javljala pod različitim imenima, kao Tera Histrija, Histrija Tera ili Histrija, bila je autohtona božica. Međutim, u radu se došlo do zaključka da to nije autohtona božica, već najvjerojatnije rimska božica Tera Mater. Međutim, Tera Mater se na određenome prostoru, u ovom slučaju na istarskom području, javlja pod prethodno spomenutim imenima da bi što bolje mogla zaštititi područje. Osim toga, na istarskom je tlu zabilježeno štovanje još i božanstava Salus, Flore, Fortune i Jana.

Dio rimske je religije i carski kult koji je kompleksan fenomen, a uz religijsku obnaša i dobro promišljenu propagandno-političku, odnosno socijalnu ulogu. U Istri se carski kult štovao u koloniji Poli u direktnom ili indirektnom smislu. Njegovo rano uvođenje potvrđuje hram Rome i Augusta. Osim toga, pronađena je statua cara do čijih nogu kleči rob, a Gnirs smatra da je statua pronađena *in situ* te prema njemu, na pulskom je forumu postojala i zgrada za štovanje carskog kulta. Na jugoistočnom je dijelu foruma, prema nekim istraživačima, postojala Agripinina kuća zbog pronađena portreta, navodno, Agripine Mlađe. S obzirom na to da portret ne pripada Agripini Mlađoj, ne može se govoriti niti o njezinoj prostoriji na forumu. Namjena te prostorije ostaje otvoreno pitanje, sve dok se ne pronađu čvrsti arheološki podatci. Također, u Poli su pronađeni i natpisi koji spominju carske svećenike. Štovanje carskog kulta u Nezakciju i dalje ostaje otvoreno pitanje, sve dok se ne pronađu čvrsti arheološki dokazi. Razlog tomu je to što se na temelju jednog nadgrobnog spomenika, koji spominje carskog svećenika, te postojanja jedne pravokutne prostorije koja bi mogla biti namijenjena carskom kultu, ne može zaključiti da se on zaista štovao u

Nezakciju. U municijiju Alvoni carski se kult štovao kao dio državne propagande, a potvrdu tome daje počasni natpis koji je bio podignut za budućeg cara Filipa Arapskoga, a sadrži titulu prvak mladeži.

Na istarskom je području bila vrlo ukorijenjena autohtona religija. Dolaskom Rimljana na poluotok i uvođenjem pisma, božanstva su zabilježena na spomenicima. Autohtona su božanstva imala sličnu funkciju kao i rimska. Božanstva su pronađena na jugu Istre i duž istočne istarske obale, osim dva natpisa koji potječu sa zapadne obale. Autohtona su se božanstva štovala u čistoj autohtonoj formi ili u *interpretatio romana*, dodavanjem epiteta *Augustus* te u jednom slučaju u sinkretizaciji s Venerom. Na istarskom su se dijelu Liburnije štovale božice Sentona, *Iutossica*, *A[.]itica*, Irija te Ica / Ika, koja se štovala i u Poli. Na prostoru su se italskog dijela Istre, osim Ike, štovale i Eja, Trita i *Seixomnia Leucitica* te božanstva prirodnih pojava Borija i Nebres. Osim toga, na području je današnje Krnice pronađeno pet natpisa posvećenih autohtonom božanstvu Melosoku, koji se najvjerojatnije štovao podzemno, a to dokazuje nalaz tri spomenika u jami Golubinčina. Zaključuje se da se na tome području nalazilo središte njegova kulta. Ujedno je to, za sada, jedino poznato muško autohtono božanstvo u Istri. Osim pronađenih natpisa, vrlo je malo pronađenih ikonografskih prikaza, koji se odnose na božice. Također, autohtona su se božanstva štovala kroz cijeli principat.

Osim rimske i autohtone religije, na istarskom su se području štovale i orijentalne religije. Ti su kultovi na istarsko područje došli zahvaljujući obrtnicima, trgovcima, moreplovcima te u manjoj mjeri vojnicima. Zabilježeno je štovanje Velike Majke, Atisa, Mitre, Sabazija i Izide. U Nezakciju je pronađena monumentalna skulptura Velike Majke, a ona prema nekima predstavlja jedinstveni primjer te za sada nema odgovarajuću analogiju s kojom bi ju se moglo usporediti. Uz Veliku Majku se usko veže i kult Atisa, a uz njih se veže i kolegij dendrofora, čije je postojanje zabilježeno i u Poli. Egipatska je božica Izida štovana u Istri u čistoj formi, ili dodavanjem epiteta *Augusta* ili u sinkretizaciji s Fortunom. Također je i mitraizam bio prisutan, iako je za sada pronađen samo mali broj natpisa koji se odnose na kult Mitre te samo jedan mitrej u Poli.

Istra je u pogledu religije tijekom principata bila vrlo raznolika, a do sada su pronađeni spomenici vrlo detaljno obrađeni. Treba imati na umu i činjenicu da je dio spomenika uništen dolaskom kršćanstva, ali i kasnije. Također, iako je do danas

objavljeno razmjerno puno rasprava o antičkim kultovima u Istri, trenutno nikome od istraživača antički kultovi nisu predmet proučavanja te bi svakako bilo dobro da netko u skoroj budućnosti ponovno otvori pitanje religijske arheologije i povijesti.

8. LITERATURA

- BEARD, M., et al., 1996. – Mary Beard, John North, Simon Price, *Religions of Rome, vol. I. A History*, Cambridge.
- BEKAVAC, S., 2010. – Silvija Bekavac, Jupitrov kult u Burnumu, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52, Zadar, 61-77.
- BEKAVAC, S., 2011. – Silvija Bekavac, Silvanov kult u Saloni, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 104, 151-166.
- BEKAVAC, S., 2015. – Silvija Bekavac, *Rimska religija i kultovi u društvenoj strukturi pretkršćanske Salone*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- BEGOVIĆ DVORŽAK, V., 1990. – Vlast Begović Dvoržak, Antička vila u uvali Verige na Brijunima, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 23, Zagreb, 97-110.
- BEGOVIĆ DVORŽAK, V., 1993. – Vlast Begović Dvoržak, Rezidencijalni kompleks u uvali Verige na Brijunima: hramovi, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 26-27, Zagreb, 25-46.
- BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 2000. – Vlasta Begović, Ivančića Schrunk, Villae rusticae na brijunskom otočju, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 425-439.
- BEGOVIĆ DVORŽAK, V., DVORŽAK SCHRUNK, I., 2005. - Vlast Begović Dvoržak, Ivančića Dvoržak Schrunk, The cult of Neptune and Venus on Brijuni, *Histria Antiqua*, 13, Pula, 191-204.
- BRODNJAK, V., 1990. – Vladimir Brodnjak (ur.), *Povijest svijeta – Od početaka do danas*, Naprijed, Zagreb.
- BUGARSKI – MESDJIAN, A., 1999. – Anemari Bugarski – Mesdijan, Le forum de Zadar et les „cultes orientaux“, *Histria Antiqua*, 5, Pula, 67-74.
- BULIĆ, D., 2012. – Davor Bulić, Rimska centurijacija Istre, *Tabula*, 10, Pula, 50-75.
- CAMBI, N., 1980. – Nenad Cambi, Jupiter Amon na dva spomenika iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 43-50.
- CAMBI, N., 1998. – Nenad Cambi, Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, 4, Pula, 45-61.
- CAMBI, N., 2000. – Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portreti u Hrvatskoj*, Književni krug, Split.
- CAMBI, N., 2002. – Nenad Cambi, *Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Naknada Ljevak, Zagreb.

- ČAČE, S., 1993. – Slobodan Čače, Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. Hist. 3, 130; 139-141), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 19, Zadar, 1-36.
- DEGRASSI, A., 1934. – Attilio Degrassi, *Inscriptiones Italiae*, Vol. X, Regio X, fasc. II, Parentium, Unione Accademica Nazionale, Ist. Poligrafico e Zecca dello Stato - Archivi di Stato, Roma.
- DEGRASSI, A., 1970. – Attilio Degrassi, Culti dell'Istria praeromana e romana, *Adriatica praehistorica et antiqua, zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, Zagreb, 615-632.
- D'INCÀ, C., 2005. – Chiara D'Inca, Iuno Feronia in Histria, *Histria Antiqua*, 5, Pula, 351-370.
- DŽIN, K., 1999. – Kristina Džin, Forum u Puli – Hipoteza o mjestu kulta Klaudijevaca, *Histria Antiqua*, 5, Pula, 29-32.
- DŽIN, K., 2005. – Kristina Džin, The Cult of Sabasius in Pula, *Histria Antiqua*, 13, Pula, 345-350.
- DŽIN, K., 2010. – Kristina Džin, Obrtničke ili umjetničke dekoracije antičkih javnih spomenika grada Pule? Slavoluk Sergijevaca, *Histria Antiqua*, 19, Pula, 101-109.
- FADIĆ, I., 2005. – Ivo Fadić, Merkur boca iz Arheološkog muzeja Istre u Puli, *Histria Antiqua*, 13, Pula, 205-212.
- GABRIČEVIĆ, B., 1987. – Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Književni krug, Split.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 1984. – Vesna Girardi Jurkić, La continuità dei culti Illirici in Istria durante il periodo Romano, *Atti, Centro di ricerche storiche*, 14, Trieste – Rovigno, 7-24.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 1996. – Vesna Girardi Jurkić, Antički hramovi na forumu u Nezakciju, *Histria Antiqua*, 2, Pula, 81-90.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 1998. – Vesna Girardi Jurkić, Dva centra carskog kulta rimske Istre, *Histria Antiqua*, 4, Pula, 23-36.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 1999. – Vesna Girardi Jurkić, Periodizacija izgradnje antičkog foruma u Puli, *Histria Antiqua*, 5, Pula, 11-19.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 2004. – Vesna Girardi Jurkić, Kultovi i vjerovanja rimske Pule, *Pula 3000 Pola: prilozi za povijesnu sintezu*, Pula, 89-100.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 2005. – Vesna Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre*.

- Knjiga I. Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Školska knjiga, Zagreb.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 2005a. – Vesna Girardi Jurkić, Cults in Roman Istria, *Histria Antiqua*, 13, Pula, 17-38.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 2005b. – Vesna Girardi Jurkić, Autochthonous and syncretized deities in Roman Istria, *Illyrica Antiqua*, Zagreb, 273-283.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 2009. – Vesna Girardi Jurkić, Jupiter Ammon – the group decoration on the forum in Colonia Pola (Croatia), *Jurišićev zbornik*, Zagreb, 190-197.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 2010. – Vesna Girardi Jurkić, Posebnosti autohtonih kultova u rimskoj Istri, *Godišnjak, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 39*, Sarajevo, 81-89.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 2012. – Ancient cults as patrons of seafaring and seafarers in Istria, *Histria Antiqua*, 21, Pula, 129-152.
- GIUNIO, A., K., 1999. – Kornelija Apio Giunio, Neke bilješke o zadarskom forumu i kapitoliju, *Histria Antiqua*, 5, Pula, 55-66.
- GIUNIO, A., K., 2004. – Kornelija Apio Giunio, Kult Merkura – Boga trgovine u Rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria Antiqua*, 12, Pula, 141-148.
- GIUNIO, A., K., 2009. – Kornelija Apio Giunio, Kolegij sevira Julijala i začeci carskog kulta u rimskom Zadru (*Iader*), *Archaeologia Adriatica*, 7, Zadar, 173-193.
- GIUNIO, A., K., 2009a. – Kornelija Apio Giunio, Vodeće svećeničke službe i kolegiji grada Rima i rimske provincije Dalmacije – sličnosti i razlike, *Histria Antiqua*, 18(1), Pula, 409-424.
- GIUNIO, A., K., 2011. – Kornelija Apio Giunio, *Svećenici i svećeničke organizacije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- GIUNIO, A., K., 2015. – Kornelija Apio Giunio, Novi nalaz vezan uz metroačku religiju otkriven u Kruševu kraj Zadra, *Diadora*, 29, Zadar, 93-106.
- GLAVIČIĆ, M., MILETIĆ, Ž., 2008. – Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Critical approach to the exhibitions of the imperial cult in the Roman Illyricum with regard to its early stage of development, *BAR International Series 1877*, Oxford, 417-426.
- GLAVIČIĆ, M., 2013. – Miroslav Glavičić, *Kultovi antičke Senije*, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- GNIRS, A., 1910. – Neue Funde vom Forum civile in Pola, *Jahrbuch für Altertumskunde herausgegeben von der K. K. Zentral Kommission für kunst-*

- und historische Denkmale*, 4, Wien, 172-187.
- JADRIĆ, I., MILETIĆ, Ž., 2008. – Ivana Jadrić, Željko Miletić, Liburnski carski kult, *Archaeologia Adriatica*, 11, Zadar, 75-90.
- JADRIĆ KUČAN, I., 2011. – Ivana Jadrić Kučan, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- JADRIĆ KUČAN, I., 2012. – Ivana Jadrić Kučan, Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 105, 41-66.
- JURKIĆ, V., 1986. – Vesna Jurkić, Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 11/1, Pula, 65-74.
- JURKIĆ, V., 1973. – Vesna Jurkić, Portreti na nadgrobnim stelama zbirke antičkog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli, *Jadranski zbornik*, 8, Pula-Rijeka, 359-382.
- JURKIĆ, V., 1976. – Vesna Jurkić, Izbor antičke kultne plastike na području Istre, *Materijali*, 12, Zadar, 209-223.
- JURKIĆ, V., 1978. – Vesna Jurkić, Skulptura Atisa iz Pule. Nov prilog poznavanju Atisovog kulta, *Jadranski zbornik*, 10, Pula-Rijeka, 175-185.
- JURKIĆ, V., 1979. – Vesna Jurkić, Kontinuitet štovanja antičkih kultova u periodu učvršćivanja kršćanstva na području Istre, *Arheološki vestnik*, 30, Ljubljana, 208-217.
- JURKIĆ, V., 1979-1981. – Vesna Jurkić, Kontinuitet ilirskih kultova u rimsko doba na području Istre, *Jadranski zbornik*, 11, Pula-Rijeka, 147-171.
- JURKIĆ, V., 1982-1985. – Vesna Jurkić, Autohtoni kultovi u odnosu prema helenističkoj i grčko-rimskoj religiji u antičkoj Istri, *Jadranski zbornik*, 12, Pula-Rijeka, 273-286.
- JURKIĆ-GIRARDI, V., 1970. – Vesna Jurkić-Girardi, Meduze na reljefima Arheološkog muzeja Istre u Puli, *Histria Archaeologica*, 1/2, Pula, 29-54.
- JURKIĆ-GIRARDI, V., 1972. – Vesna Jurkić-Girardi, Rasprostranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba, *Histria arhaeologica*, 3/1, Pula, 41-76
- JURKIĆ-GIRARDI, V., 1974. – Vesna Jurkić-Girardi, Arte plastica del culto come determinante l'esistenza dei culti romani e sincretici nella regione Istriana, *Atti del Centro di ricerche storiche*, 5, Trieste – Rovigno, 7-33.
- JURKIĆ-GIRARDI, V., 1975. – Vesna Jurkić-Girardi, The Cult of Magna Mater in the region of Istria, *Živa atika*, 25/1(2), Skoplje, 285-298.

- KANDLER, P., 1846. – Pietro Kandler, Degli scavi di Pola, *L'Istria*, anno 1, nr. 6-7, 21-28.
- KRIŽMAN, M., 1997. – Mate Križman, *Antička svjedočanstva o Istri (Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje)*, Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Pula.
- KRIZMANIĆ, A., 1988. – Attilio Krizmanić, *Komunalna palača. Pula. Razvitak gradskog središta kroz dvadeset jedno stoljeće*, Istarska naklada, Pula.
- MARUŠIĆ, B., 1971. – Branko Marušić, Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvogradu, *Histria Archaeologica*, 2/2, Pula, 7-90.
- MATIJAŠIĆ, R., 1985. – Robert Matijašić, Buzetski Silvan – novi nalaz iz sjeverne Istre, *Arheološki vestnik*, 36, Ljubljana, 187-194.
- MATIJAŠIĆ, R., 1988. – Robert Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća*, Latina et Graeca, Zagreb.
- MATIJAŠIĆ, R., 1996. – Robert Matijašić, Kamena arhitektonska dekoracija hramova u Nezakciju, *Histria Antiqua*, 2, Pula, 91-110.
- MATIJAŠIĆ, R., 1998. – Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre, Arheološki ostaci kao izvor za poznavanje društveno – gospodarskih odnosa u Istri u antici (I.st.pr.Kr. – III.st.posl.Kr.)*, Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Pula.
- MATIJAŠIĆ, R., 1999. – Robert Matijašić, Neka topografska pitanja pulskog foruma, *Histria Antiqua*, 5, Pula, 21-28.
- MATIJAŠIĆ, R., 2000. – Robert Matijašić, Novi rimskodobni grčki natpis iz južne Istre, *Obavijesti Hrvatsko arheološko društvo*, 1/32, Zagreb, 44-50.
- MATIJAŠIĆ, R., 2000a. – Robert Matijašić, Nalaz antičkog natpisa u kraškoj jami, *Godišnjak muzealaca i galerista Istre*, 6, Pula, 8-9.
- MATIJAŠIĆ, R., 2002. – Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju*, Pula.
- MATIJAŠIĆ, R., 2005. – Robert Matijašić, The iconography of indigenous cults in norther Liburnia, *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici, Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva*, Zagreb, 201-204.
- MATIJAŠIĆ, R., 2006. – Robert Matijašić, Tre iscrizioni inedite da Alvona (Albona) e dintorni, *Atti del Centro di Ricerche storiche di Rovigno*, 36, Rovigno, 9-20.
- MATIJAŠIĆ, R., 2009. – Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Leykam international, Zagreb.
- MATIJAŠIĆ, R., 2013. – Robert Matijašić, Klasični kultovi, autohtona vjerovanja i romanizacija, *Znakovi i riječi, Signa et litterae, IV, Mythos – cultus – imagines*

- deorum*, FF - press, Zagreb, 61-71.
- MATIJAŠIĆ, R., 2014. – Robert Matijašić, Ancora su alcuni aspetti della romanizzazione degli *Histri* tra la fine della Repubblica e l'Alto Impero, *Trans Padum ... usque ad Alpes. Roma tra il Po e le Alpi: dalla romanizzazione alla romanità*, Roma, 305-326.
- MATIJAŠIĆ, R., 2016. – Robert Matijašić, Plominska božica Ika / Ica. Goddess Ika / Ica of Plomin, *Miscellanea Hadriatica et Historica*, 3, Zadar, 99-109.
- MATIJAŠIĆ, R., BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K., 1996. – Robert Matijašić, Klara Buršić-Matijašić, *Antička Pula s okolicom*, Zavičajna naklada "Žakan Juri", Pula.
- MATIJAŠIĆ, R., TASSAUX, F., 2000. – Robert Matijašić, Francis Tassaux, Liber et Silvanus, *Les cultes polthéistes dans l'Adriatique romaine*, Bordeaux, 65-117.
- MATIJEVIĆ, I., KURILIĆ, A., 2011. – Ivan Matijević, Anamarija Kurilić, Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone, *Opuscula archaeologica*, 35, Zagreb, 113-165.
- MEDINI, J., 1976. – Julijan Medini, Rimski i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, *Materijali*, 12, Zadar, 185-207.
- MEDINI, J., 1984. – Julijan Medini, Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Dometi*, 5, Rijeka, 7-29.
- MEDINI, J., 1984a. – Julijan Medini, Latra – dea Neditarum, *Duhovna kultura Ilira, Posebna izdanja Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 67/11, Sarajevo, 223-243.
- MILETIĆ, I., et al., 2014. – Ivona Miletić, Adriana Pavić, Porin Šćukanec Reznicek, Inga Vilogorac Brčić, Tužni Istočnjak na rimskim nadgrobnim spomenicima s hrvatskog povijesnog prostora, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 46, Zagreb, 129-144.
- MILETIĆ, Ž., 1996. – Željko Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zadar.
- MILETIĆ, Ž., 2007. – Željko Miletić, Mithras Sol, *Arheologia Adriatica*, 1, Zadar, 129-143.
- MILETIĆ, Ž., 2014. – Željko Miletić, Religija i religijska kretanja u Zapadnom Iliriku (Orijentalne religije), *Klasični Rim na tlu Hrvatske. Arhitektura, urbanizam i skulptura*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 243-251.
- NIKOLOSKA, A., VILOGORAC BRČIĆ, I., 2014. – Aleksandra Nikoloska, Inga Vilogorac Brčić, Frigijska Kibela – planinska Majka, *Radovi – Zavoda za*

- hrvatsku povijest*, 46, Zagreb, 51-61.
- NIKOLOSKA, A., VILOGORAC BRČIĆ, I., 2014a. – Aleksandra Nikoloska, Inga Vilogorac Brčić, Velika Majka Bogova na spomenicima iz Hrvatske, *Radovi – Zavoda za hrvatsku povijest*, 46, Zagreb, 103-128.
- OLUJIĆ, B., 1990. – Boris Olujić, Liberov kult na području rimske provincije Dalmacije, *Latina et Graeca*, 35, Zagreb, 3-31.
- POSAVEC, V., 1998. – Vladimir Posavec, Razmatranja o istočnim i zapadnim korijenima rimskog carskog kulta, *Histria Antiqua*, 4, Pula, 71-74.
- POTREBICA, H., 2008. – Hrvoje Potrebica, *Signa et litterae* – pregled radova o kulturnim i religijskim fenomenima u prapovijesti i antici na hrvatskome povijesnom prostoru (1946-2006), *Znakovi i riječi, Signa et litterae, II, Mythos – cultus – imagines deorum*, FF - press, Zagreb, 113-220.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. – Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Književni krug, Split.
- REVELL, L., 2009. – Louise Revell, *Roman Imperialism and Local Identities*, Cambridge.
- ROSADA, G., 1998. – Guido Rosada, Lares e culto dell'Imperatore presso il foro di Nesactium?, *Histria Antiqua*, 4, Pula, 127-137.
- SANADER, M., 1994. – Mirjana Sanader, O kultu Herkula u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica*, 18, Zagreb, 87-114.
- SANADER, M., 1996. – Mirjana Sanader, Novi aspekt kulta božice Terra Mater, *Opuscula archaeologica*, 20, Zagreb, 119-130.
- SANADER, M., 1999. – Mirjana Sanader, *Rasprave o rimskim kultovima*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- SANADER, M., 2008. – Mirjana Sanader, O antičkim kultovima u Hrvatskoj, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 101/1, Split, 157-186.
- SANADER, M., 2016. – Mirjana Sanader, Janov kult u Dalmaciji, *Diadora*, 30, Zadar, 123-149.
- SELEM, P., 1997. – Petar Selem, *Izidin trag*, Književni krug, Split.
- SELEM, P., 2013. – Petar Selem, Jupiter – Amon na sjevernom Jadranu, *Znakovi i riječi, Signa et litterae, vol. IV.*, FF - press, Zagreb, 119-132.
- SINOBAD, M., 2008. – Marko Sinobad, Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica*, 31/1, Zagreb, 221-263.
- SINOBAD, M., 2010. – Marko Sinobad, Jupiter i njegovi štovatelji u svijetlu

- epigrafskih izvora na području Hrvatske, *Opuscula archaeologica*, 34, Zagreb, 145-228.
- SMITH, C. C., 1998. – Clyde Curry Smith, Stare religije Grčke i Rima, *Religije svijeta, Enciklopedijski priručnik, 3. Izmijenjeno izdanje*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- STARAC, A., 1996. – Alka Starac, Forum u Puli, *Opuscula archaeologica*, 20, Zagreb, 71-89.
- STARAC, A., 1997. – Alka Starac, Agripina Mlađa u Puli, *Godišnjak muzealaca i galerista Istre*, 3, Pula, 1-2.
- STARAC, A., 1999. – Alka Starac, Istraživanja kod Herkulovih vrata. Antički epigrafski spomenici, *Opuscula archaeologica*, 23 - 24, Zagreb, 133-142.
- STARAC, A., 1999a. – Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji I*, Monografije i katalozi 10/1, Arheološki muzej Istre, Pula.
- STARAC, A., 2000. – Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II*, Monografije i katalozi 10/2, Arheološki muzej Istre, Pula.
- STARAC, A., 2000a. – Alka Starac, Epigrafski i anepigrafski spomenici Pule, *Arheološki vestnik*, 51, Ljubljana, 233-248.
- STARAC, A., 2002. – Alka Starac, *Istra od Epulona do Dioklecijana. Rimsko vladanje u Istriji*, Zavičajna naklada „Žakan Juri“, Pula.
- STARAC, A., 2002a. – Alka Starac, Istraživanja kod Herkulovih vrata, *Opuscula archaeologica*, 26, Zagreb, 153-203.
- STARAC, A., 2002b. – Alka Starac, Osservazioni sui bronzetti di Ercole dell'Istria, *Antichita Altoadriatiche*, 51, Trieste, 17-30.
- STARAC, A., 2004. – Alka Straca, *Augustov hram*, Arheološki muzej Istre, Pula.
- STARAC, A., 2007-2008. – Alka Starac, Nalaz rimskog svetišta u četvrti sv. Teodora u Puli. Arheološka istraživanja 2008., *Opuscula archaeologica*, 38-39, Zagreb, 123-168.
- STARAC, A., 2008. – Alka Starac, Salus, Herkul i izvor vode. Primjer Pule, *Archaeologia Adriatica*, 11, Zadar, 301-313.
- STARAC, A., 2011. – Alka Starac, Rimsko svetište, depozit amfora, *Pula Rađanje grada/ La nascita della città/ The Birth of a Town*, Katalog Arheološkog muzeja Istre, 83, Pula, 17-22.
- SUIĆ, M., 2003. – Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu. 2. Izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Golden marketing, Zagreb.

- ŠAŠEL, A., i J., 1986. – Jaroslav Šašel, Anna Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, Situla, 25, Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS, M., 1999. – Marjeta Šašel Kos, *Pre-Roman divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, Situla, 38, Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS, M., 1999a. – Marjeta Šašel Kos, Aspects of the sevirate and Augustalitas in the Northeastern Adriatic Area, *Histria Antiqua*, 5, Pula, 173-183.
- TASSAUX, F., 1997. – Francis Tassaux, Les Dieux Augustes en Istrie, *Izdanja, Hrvatsko arheološko društvo*, 18, Zagreb, 77-84.
- VILOGORAC, I., 2006. – Inga Vilogorac, Velika Majka Kibela, *Latina et Graeca*, 9, Zagreb, 19-49.
- ZANINOVIĆ, M., 1997. – Marin Zaninović, Liberov natpis iz Vrsara, *Izdanja, Hrvatsko arheološko društvo*, 18, Zagreb, 137-141.
- ZANINOVIĆ, M., 2005. – Marin Zaninović, Kult Afrodite i Venere na tadašnjoj Hrvatskoj obali, *Histria Antiqua*, 13, Pula, 157-166.
- ZANOVELLO, P., 2017. – Paola Zanovello, Iside in Istria, *Paesaggi in movimento. Ricerche dedicate a Guido Rosada*, Padova, 217-236.
- ZOVIĆ, V., 2013. – Valentina Zović, Minervin kult na području rimskodobne Histrije, *Histria arhaeologica*, 44, Pula, 63-82.
- ZOVIĆ, V., KURILIĆ, V., 2015. – Valentina Zović, Anamarija Kurilić, Strukture zavjetnih natpisa rimske Liburnije, *Arheološki vestnik*, 66, Ljubljana, 399-453.

9. POPIS PRILOGA

9.1. Popis slika

Slika 1. Forum prema Kandleru. (Preuzeto iz: Starac, 1996: 74).....	19
Slika 2. Skica pulskog foruma s hramovima prema Gnirsu. (Preuzeto iz: Sinobad, 2008: 237).	20
Slika 3. Hram Rome i Augusta. (Fotografija: Dolores Matika).....	21
Slika 4. Začelje tzv. Dijaninog hrama, lijevo te hrama Rome i Augusta, desno. (Fotografija: Dolores Matika).	22
Slika 5. Hramsko svetište Herkula, s prikazom domusa i depozita amfora, 3D model. (Preuzeto iz: Starac, 2011: 20).....	23
Slika 6. Hramovi u Nezakciju. (Preuzeto iz: Sinobad, 2008: 239).....	25
Slika 7. Idealna rekonstrukcija hramova u Nezakciju prema Matijašiću. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 1998: 34).	26
Slika 8. Jupiter Amon iz Pole, 1. stoljeće. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2012: 135)...	29
Slika 9. Ulomak Meduze iz Pole, lijevo. Prikaz Meduze i delfina iz Velikog Luga kraj Umaga, desno. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).	30
Slika 10. Božica Minerva iz Premanture. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).....	35
Slika 11. Žrtvenik posvećen Minervi iz Monsaleža kraj Poreča. (Preuzeto iz: Zović, 2013: 70).	37
Slika 12. Žrtvenik Histrije Tere iz Poreča. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 87).....	39
Slika 13. Herkulova vrata. (Fotografija: Dolores Matika).....	41
Slika 14. Brončni kipić Herkula, pronađen u Tujanu kod Bala. Herkulova glava iz Pole. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).	42

Slika 15. Zavjetna ploča posvećena Liberu iz Vrsara. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 179).	45
Slika 16. Reljef Silvana iz Buzeta. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 175).	49
Slika 17. Brončani kipić Merkura. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).	50
Slika 18. Žrtvenik posvećen Janu iz Labina. (Preuzeto iz: Sanader, 2016: 125).	54
Slika 19. Prikaz statue cara do čijih nogu kleči rob. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).	60
Slika 20. Portret carice s tipičnom frizurom 1. stoljeća. (Preuzeto iz: Matijašić, Buršić-Matijašić, 1996: 88).	62
Slika 21. Žrtvenik iz Alvone, posvećen božici Sentoni. (Preuzeto iz: Matijašić: 2006:13).	69
Slika 22. Žrtvenik posvećen božici Iutossici. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 93).	70
Slika 23. Žrtvenik božice A[.]itice, pronađen u Rapcu. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 85).	71
Slika 24. Natpis posvećen božici Iki. (Preuzeto iz: Matijašić, 2016: 102).	72
Slika 25. Žrtvenik božice Eje iz Nezakcija. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 86). ..	75
Slika 26. Ploča posvećena Seixomniji Leucitici. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 135).	78
Slika 27. Žrtvenik Borije iz Pole. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 85).	79
Slika 28. Žrtvenik posvećen Melosoku, pisan grčkim jezikom i pismom. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2010: 93).	81
Slika 29. Pronađeni žrtvenici u jami Golubinčina 2013. g. posvećeni autohtonom božanstvu Melosoku. (Fotografija: Matej Mirkac).	82
Slika 30. Statua Velike Majke iz Nezakcija. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 213). ..	87

Slika 31. Cipus s prikazom Istočnjaka ili Atisa. (Preuzeto iz: Miletić et al., 2014: 137).	90
Slika 32. Glava frigijskog božanstva Atisa, pronađena u Poli. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).	91
Slika 33. Natpisna ploča koja spominje kolegij dendrofora. (Preuzeto iz: Girardi Jurkić, 2005: 211).	93
Slika 34. Brončani kipić božice Izide-Fortune iz Savudrije. (Fotografija: Dolores Matika, Augustov hram).	94
Slika 35. Zavjetni žrtvenik posvećen bogu Mitri, pronađen u Vabrigi. Datacija: 244-249. g. (Fotografija: Dolores Matika, Zavičajni muzej Poreštine).	99

9.2. Popis grafikona

Grafikon 1: Jupiterovi epiteti u Istri. (Izradila: Dolores Matika).	32
Grafikon 2. Omjer epigrafskih natpisa i ikonografskih prikaza autohtonih božanstva. (Izradila: Dolores Matika).	83
Grafikon 3. Omjer pronađenih žrtvenika autohtonih božanstva na području istarskog dijela Desete italske regije i liburnskog dijela Istre. (Izradila: Dolores Matika).	101
Grafikon 4: Odnos između religija na temelju pronađenih epigrafskih nalaza. (Izradila: Dolores Matika).	102
Grafikon 5: Odnos između rimske i orijentalne religije na temelju pronađene sitne plastike. (Izradila: Dolores Matika).	103
Grafikon 6: Omjer pronađenih rimskih božanstva na temelju sitne plastike. (Izradila: Dolores Matika).	103

9.3. Popis karte

KARTA 1: Karta Istre s označenim božanstvima prema epigrafskim nalazima. (Izradili: Patrik Kozlovič i Dolores Matika).	100
--	-----

10. SAŽETCI

10.1. Sažetak

Ovaj rad se bavi pregledom politeističkih religija u Istri tijekom principata. Rad se temelji na dostupnoj i relevantnoj literaturi. Na temelju arhitektonskih i epigrafskih ostataka te ostataka sakralne plastike, proučila se religija u Istri u razdoblju principata.

Osnivanjem kolonija Pole i Parentija u 1. st. pr. Kr. i uvođenjem municipalizacije, naseljavanjem Italika na poluotok, došlo je do uvođenja rimskog panteona. U vrijeme principata u Istri su paralelno bile zastupljene tri religije, i to: rimska religija, uz koju se veže i carski kult, potom autohtona i orijentalne. U radu su za svaku religiju prikazana najvažnija božanstva, njihova funkcija te na kojim mjestima su najviše zastupljena. Na temelju izrađene karte i grafikona dao se prikaz štovanja božanstva u Istri prema ostacima epigrafskih natpisa. Također, naglasak je u radu dan na carski kult i autohtonu religiju. Vrlo je važna autohtona religija, koja je dolaskom Rimljana i uvođenjem pisma na poluotok zabilježena na spomenicima. Pojavljuje se ili u čistoj formi ili u obliku *interpretatio romana*, a najveći je intenzitet štovanja zabilježena na jugu Istre te uz istočnu istarsku obalu, Alvonu i Flanonu.

Ključne riječi: Istra, principat, religije, božanstva, kultovi, rimska religija, autohtona religija, orijentalne religije, romanizacija.

10.2. Summary

This thesis is a review of polytheistic religions in Istria during the Principate. It is based on available and relevant literature. The focus of the study is on the religion in Istria during the Principate, based on the architectural, epigraphic remains and remains of sacred plastic.

With the establishment of colonies of *Pola* and *Parentium* and the introduction of municipalization, along with the settlement of Italics, the Roman pantheon was introduced to the peninsula in the 1st century BC. Three religions coexisted in Istria during the Principate, namely: the Roman religion, with which the imperial cult was associated, as well as the autochthonous and oriental religions. This thesis presents the most important deities for each religion, their role and in which places they were most present. Based on the created map and chart and according to the remains of epigraphic inscriptions an overview of the worship of deities in Istria was created. The thesis also emphasizes the imperial cult and the autochthonous religion which turns out to be very important as it was noted on the monuments after the arrival of the Romans and the introduction of writing to the peninsula. It appears either in pure form or in the form of *interpretatio romana*, and the highest intensity of worship is recorded in the south of Istria and on the eastern Istrian coast, at Alvona and Flanona.

Key words: Istria, Principate, religions, deities, cults, Roman religion, autochthonous religions, oriental religions, Romanization.